

17. YÜZYILIN SONUNDA CİZYE DEFTERLERİNE GÖRE DİYARBEKİR (AMİD) ŞEHRİNDE GAYRİMÜSLİMLER (1691-1695)

Veysel Gürhan*

Öz

Osmanlı hukukuna göre ülke sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim halk kendilerine sağlanan güvenlik ve himaye karşılığında *zimmî* olarak tanımlanmakta ve kendilerinden *cizye* adıyla bir vergi alınmaktaydı. Cizye mükelleflerinin yaşadıkları mahalle, köy, kaza ve eyaletlere göre kaydedildiği defter gruplarına ise *cizye defterleri* adı verilmekteydi. Bu defterlerden elde edilen veriler sayesinde yerleşim yerlerinde bulunan gayrimüslimlerin nüfusu ve ekonomik durumları ile ilgili bilgiler edinmek mümkündür. Bu araştırma Osmanlı Arşivi'nde *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)* fonunda bulunan Diyarbekir Eyaleti'ne ait 3 cizye defterinden elde edilen verilere dayanmaktadır. 17. yüzyılın sonuna ait bu defterler Diyarbekir kent merkezi ile eyalet içerisindeki kazalara ait verileri ihtiva etmekte; fakat bu araştırma sadece kent merkezine ait verilere odaklanmaktadır. Zira bahsi geçen dönemde Diyarbekir Eyaleti'nin merkezi konumundaki Amid Kazası aynı zamanda eyaletin en büyük şehri olup paşa sancağı olarak da nitelendirilmekteydi. 19. yüzyılın sonlarına kadar gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı bilinen Diyarbekir kent merkezinde incelenen dönem içerisinde tahmini olarak ne kadar gayrimüslim nüfusun var olduğuna, siyasi, idari ve ekonomik değişimlerin demografik yapıya etkisine, gayrimüslimlerin hangi mahallelerde ikamet ettiklerine dair daha birçok bilgiye bu defterlerden elde edilen veriler ile ulaşılabilmektedir. Bu çalışma ile 17. yüzyılın sonlarında Diyarbekir'de gayrimüslimlerin demografik yapısı ve mekânsal konumlanmaları ile birlikte ödedikleri vergi kategorileri üzerinden sınıfsal durumları tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cizye, Diyarbekir, Zimmî, Nüfus, Mahalle.

NON-MUSLIMS IN DİYARBEKİR CITY BY THE END OF THE 17th CENTURY ACCORDING TO THE JIZYAH REGISTRIES (1691-1695)

Abstract

According to Ottoman law, non-Muslim people living within the borders of the country were identified as *zimmî* and a tax called *jizyah* was taken from them in exchange for the security and protection provided to them. The group of registries, where the Jizyah taxpayers are registered according to the neighborhood, village, juridical district and province in which they live, was called *jizyah registries*. Thanks to the data obtained from these registries, it is possible to be informed about the population and economic status of non-Muslims in the settlements. The present research is based on the data obtained from the 3 jizyah registries belonging to the Province of Diyarbekir, which are

preserved in the Ottoman Archive reserve of *Registers of Circulars from the Finance Office (MAD.d)*. These registries belonging to the end of the 17th century contain data on the city center of Diyarbekir and juridical districts within the province however this research focuses only on the data of the city center. As a matter of fact, the Amid juridical district, which is the center of the Diyarbekir Province, was also the province's largest city and qualified also as the sanjak of pasha in the mentioned period. The information regarding how much non-Muslim population existed in the Diyarbekir city center, where the non-Muslim population was known to live commonly until the late 19th century, the impact of political, administrative and economic changes on the demographic structure, and in which neighborhoods the non-Muslims resided can be reached from the data obtained from these registries. With the present study, the class statuses of the non-Muslims were aimed to be determined based on their demographic structure and spatial positioning in Diyarbekir at the end of the 17th century and the categories of the taxes they paid.

Keywords: Jizyah, Diyarbekir, Zimmî, Demography, Neighborhood

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim erkeklerin -şayet belli şartları taşıyorlarsa- ödemeleri gereken ilk vergi *cizye* idi. Osmanlılar için bu şer'i verginin ödenmesi ve toplanması özel bir öneme haizdi.¹ Bir gayrimüslim 14-75 yaş aralığında olup bazı özel hususları barındırmıyorsa bu vergi ile muhataplığı kaçınılmazdı. Zira bu özel hususlar arasında hasta, köle, dilenci ya da işsiz olmak vardı. Bu vergi, kaynağını İslam hukukundan almakla birlikte bu uygulamanın kökenleri İslam'ın ilk dönemlerine, oradan da İbrani, Roma, Bizans ve Sasani hukuklarına kadar dayanmaktaydı.² İslam ülkesi sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslim halk *zimmî* yani *ehl-i zimmet* olarak tanımlanmakta ve onlara dair hukuk da buna göre şekillendirmekteydi.³ Bu hukuka göre gayrimüslimler kendilerine sağlanan güvenlik ve

¹ Halil İnalçık, "Cizye (Osmanlılarda)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/45.

² Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar", *Belleten*, LV/213, (1991), 372. Neşet Çağatay, Corci Zeydan'dan atıfla bu verginin menşeinin eski Yunanlılar ve Romalılara kadar gittiğini, Yunanlıların Anadolu halkını Fenikelilerin baskısından kurtarmak ve himaye etmek için cizye aldıklarını, Romalıların da Fransızlardan bu vergiyi talep ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca İran'da da halktan cizye alındığını ve Araplara bu ismin Farsçadan geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5/5 (1947), 494.

³ İslam ülkesinde yaşayan başka din mensuplarına *zimmî* ya da *ehl-i zimme* adı verilmekte olup bu ifade kendisine güvence verilen koruma altındaki kişi anlamında kullanılmaktaydı. Zimmî hukukunun temelleri Kur'an-ı Kerime ve Hz. Muhammed'in uygulamalarına dayanmaktadır. Zira Tevbe Süresinde (9/8-10) iki yerde zimme kelimesi geçmekte ve bu ifade hadislerde de tanımlanmaktadır. Bkz. Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/428. Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti Müslümanlar ile Yahudilerin birlikte yaşamasını zorunlu kılmıştı. Bir kısım Yahudi şehri terk etmiş olsa bile hala ikamet edenler bulunmaktaydı. Müslümanların öncelikle bu Yahudiler ile sonrasında ise peygambere elçi gönderen Necran Hristiyanları ile yaptığı anlaşma ve uygulamalar sonraki dönemlerde zimmî hukukunun da temellerini oluşturmuştur. Bkz. Hüseyin G. Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/1 (1986), 97. Osmanlı Devleti de zimmî hukukunu İslam'a uygun şekilde yorumlamış ve uygulamış ve bu hukuka uygun olarak gayrimüslimlere hoşgörü göstererek dinde zorlama yoktur prensibini benimsemiştir. Bkz. M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî (Osmanlılarda)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/438.

himaye karşılığında İslam egemenliğini tanıyacak⁴ ve devlete cizye adıyla bir vergi vermekle yükümlü olacaklardı.⁵

Bir tür “baş vergisi” olarak bilinen cizye aslında çoğu zaman tek bir kişiyi ifade etmekten öte *hane* diye tabir edilen ve birkaç kişiden oluşan aileyi temsil etmekteydi. Yani evli ve yetişkin olan erkek, ailesindeki tüm bireyler adına bu vergiyi vermekteydi. Fakat bekar gayrimüslim erkeklerden de bu verginin talep edilmesi cizyenin şahsa bağlı bir mükellefiyet olarak görülmesine sebep olmuştur. Nedkoff, bu vergi için doğrudan “bir baş vergisi idi” derken,⁶ Becker, *Hristiyanlar, Yahudiler, Mecusiler ve Sâbi'iler tarafından ödenmek üzere, ferd başına tarh edilmiş şahsi bir vergi*” olarak tanımlamıştır.⁷ Ercan ise bu vergiyi “gayrimüslim halk içinde belli birtakım şartları taşıyan kimselerden kişi başına alınan vergi” ifadeleriyle açıklamıştır.⁸ Erkal da aynı şekilde bu verginin tanımını yaparken “cizye ile baş vergisi, haraç ile de arazi vergisi kastedilir” diye bir ayrıma giderek cizyenin baş vergisi olduğuna vurgu yapmıştır.⁹ Buna mukabil Özel, cizyenin Osmanlı İmparatorluğu’nda uzun süre hane başına toplandığını belirterek sadece baş vergisi olarak algılanmaması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰

Cizye vergilerinin toplanması 17. yüzyıl itibariyle devlet tarafından özel öneme haiz bir işlem olarak algılanmıştır. Gelirleri doğrudan padişaha ait olduğundan bu verginin toplanmasından sorumlu kişiler yine devlet görevlileriydi. Bununla birlikte iltizam usulü ile ya da tımâr gelirlerine dahil edilme şeklinde çok istisnai durumların oluştuğu da görülmekteydi.¹¹ Zira bu gelirler genelde askeri masraflar için kullanıldığından usul olarak devlet kontrolünde toplanması tercih ediliyordu. Bunun için de öncelikle cizyenin toplanacağı yere bu verginin şer’i bir vergi olduğunu kanıtlar nitelikte berat, nişan ya da fermanlar gönderilir ve verginin esas ve usulleri bildirilirdi.¹² Ayrıca vilayet kanunnamelerinde de bu verginin kimlerden, nasıl ve ne miktarda alınacağı belirtilir ve kaydedilirdi. Bu belirlemelere rağmen kimlerin cizye mükellefi olacağı hususu ile ilgili bazı sorunların yaşandığı bilinmektedir. Karşılaşılan sorunların başında yaş meselesi gelmekteydi ki kimliklerin olmadığı, doğum tarihlerinin sahil olmadığı bir sistemde yaş hesabı yapmak cizyeden kaçmak isteyenler için önemli bir sığınaktı. Elbette devletin de bunu önlemeye yönelik aldığı tedbirler mevcuttu. 14 yaşını doldurmadığını iddia eden çocukların yaşını kanıtlamak için en çok başvurulan yöntem başından ipe halka geçirmektir.¹³

⁴ Ahmet Yaman, “Zimmî (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/434.

⁵ Carl Heinrich Becker, “Cizye”, *İslam Ansiklopedisi*, (Eskişehir: MEB Yayınları, 1997), 3/199-201.

⁶ Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizye (Baş Vergisi)”, *Belleten* 8/32 (1944), 599-652 606.

⁷ Becker, “Cizye”, 199.

⁸ Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler”, 371.

⁹ Mehmet Erkal, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/45.

¹⁰ Oktay Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avârız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık, Şevket Pamuk, (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 40.

¹¹ İnalcık, “Cizye”, 45.

¹² Ercan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler”, 372.

¹³ Nedkoff, bu yöntemi şöyle tasvir etmektedir: *Bahsi mevzu olanın bir ipe boynu ölçülür ve bunun iki misli alınır; bundan sonra ölçüsü alınan ipin iki ucunu dişleri arasında tutardı; bu suretle ipten vücuda gelen dairenin bunun başından geçirilmesi denenirdi. İp kolaylıkla geçerse, baş vergisini vermek mecburiyetinde tutulurdu, aksi takdirde vergiden affedilirdi.* Bkz. Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizye (Baş Vergisi)”, 624

Yaşın dışında mükelleflerin belirlenmesi ile ilgili karşılaşılan bir diğer sorun ise bir kişinin geçimini sağlayıp sağlamadığının tespitiydi. Genel olarak cizye ödemesi gerekenler “*harbe darbe kâr u kisbe kadir*” olarak nitelendirilmekteydi.¹⁴ Ancak kanunnamelerde yapılan daha ayrıntılı tanımlamalar *kâr u kisbe kadir* olmanın alt sınırlarını belirlemekte ve kimlerden cizye alınacağıyla ilgili daha fazla bilgi vermekteydi. Örneğin birçok kanunnamede gayrimüslimlerin evi, bağı ve evindeki örtü döşegi dışında koyun, keçi, hububat, şarap gibi geçimini sağlayabileceği 300 akçe tutarında malının olması cizye ödeyebilmesi için yeterli görülmüştü.¹⁵ Bu türden tanımlamalar zaman zaman değişse de Hz. Ömer zamanından beri üzerinde ittifak edilen ve cizye mükellefinin maddi durumuna bağlı olmak üzere 3 kategoride toplanan bir vergi usulü Osmanlılar tarafından da benimsenerek uygulanmaya başlanmıştı. Birinci kategoridekiler zenginler olup “*âlâ*” olarak nitelendirilmekteydiler. İkinci grup olan orta halliler ise belgelerde “*evsât*” tabiri ile kaydedilen kişilerdi. Son olarak aşağı anlamındaki “*ednâ*” ifadesiyle nitelendirilen düşük gelirli kişiler gelmekteydi.¹⁶

Cizye vergilerinin toplandığı yerleşim yerlerine ait mükelleflerin ve gelirlerin kaydedildiği defter grubu *cizye defterleri* olarak Osmanlı Arşivi’nde bulunmaktadır. Bu defterler klasik dönemde gerçekleştirilen tahrirlerin bir devamı niteliğindedir. Özel, cizye defterlerini tahrir ve avâız defterleri ile birlikte değerlendirerek sayım işleminin sistematiği ve amacı açısından bakıldığında bu üç grup defterin merkezi hazinenin gelir kaynaklarının tümünün tespitini hedefleyen, aynı bürokrasinin ve sayım geleneğinin ürünleri olarak karşımıza çıktığını belirtmektedir.¹⁷ Tahrir defterleri merkezi hazineyi ilgilendiren çok çeşitli vergi kalemlerinin tespitini içerirken avâız ve cizye defterleri ise 17. yüzyıl için önemli gelir kaynağı haline gelen avâız ve cizye gelirlerini ihtiva etmekteydi.¹⁸ Önceleri cizye kayıtları daha önce yapılmış tahrirler üzerinden

¹⁴ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Vergilerin Hayat Standartlarıyla Mukayesesi”, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi-2, 24-25 Haziran 2010*, Ed. Mustafa Öztürk, Ahmet Aksın, (Elâzığ: 2013), 586.

¹⁵ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, 494.

¹⁶ Bu sınıflandırma Hz. Ömer zamanında yapılmış ve İslam hukukunda yerini alıp sonraki dönemlerde de kullanılmaya başlanmıştır. Hz. Ömer uygulamalarıyla bu sınıflandırmanın sınırlarını da belirlemiştir. Onun belirlediği usule göre zenginlerden altın para ile 4 dinar veya 48 dirhem gümüş para; orta hallilerden 2 dinar ya da 24 dirhem; fakirlerden ise 1 dinar ya da 12 dirhem cizye alınması kararlaştırılmıştır. Mezheplerin bu sınırlara dair farklı görüşleri mevcuttur. Örneğin İmam Hanifi Hz. Ömer tarafından belirlenen bu miktarların asla değiştirilemeyeceğini belirterek farklı tutarların belirlenmesini caiz görmezken İmam Maliki ise vergi miktarının tayinini halifelerin kararına bırakmıştır. Bkz. Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Cizye (Baş Vergisi)”, 608-609.

¹⁷ Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâız ve Cizye Defterleri”, 36.

¹⁸ Osmanlı Devleti’nde halktan toplanan vergiler hane yani aile sayımına dayanmaktaydı. Avâız-hane kavramı ise vergilendirilebilir ailelere işaret etmekteydi. Ayrıca bunun yanında *hane-i gayr-i ezavâız* adı verilen çeşitli görev ve özellikleri nedeniyle vergi dışı olarak tespit edilmiş haneler de mevcuttu. Bu haneler 16. yüzyıl boyunca tahrir işlemlerinin yapılmasında kullanılmışlardı. Ancak “avâız vergisi” özellikle 17. yüzyılda yaygınlaşan ve ilk başlarda savaş veya olağanüstü durumlarda toplanmaya başlanıp zamanla sürekli hale getirilen bir mali terimi ifade etmekteydi. Art arda yapılan savaşlar ve kısmen alınmış olumsuz sonuçlar nedeniyle bu vergi devamlı hale gelirken, buradan elde edilen gelir ise 17. yüzyıl maliyesi için önemli vergi kalemlerinden biri haline gelmiştir. Bkz. Halil Sahillioğlu, “Avâız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/108-109. Avâız ile ilgili yapılan diğer çalışmalar için bkz. Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defteri”, *XII. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler III*, (Ankara: 1999), 735-743; Feridun M. Emecen, “Kayacık Kazası’nın Avâız Defteri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı 1982), 159-170; Münir Aktepe, “XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avâız Defteri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1957), 109-139; Mehmet Ali Ünal, “1056/1646 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, LI/199 (1987), 119-129; Turan Gökçe, “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından ‘Mufassal-İcmal’ Avâız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülüne Kazası Örnekleri”,

belirlendiği için ayrıca yeni sayımların yapılmasına gerek duyulmazdı. Ancak 17. yüzyılda giderek kendini hissettiren salgın hastalıklar ve iç karışıklıkların ortaya çıkardığı ekonomik ve yönetsel sorunlar yeni tahrirlerin yapılmasını engellemiştir. Eldeki verilerin eskiliği cizye talebinde de sıkıntılara sebep olmaktadır. Bu durum Defterhane-i Âmire'de *muhasabe-i cizye kalemi* adıyla yeni bir birim oluşturulmasına ve yeni görevlilerin bu konuyla ilgili görevlendirilmesine sebep olmuştur.¹⁹ 17. yüzyıl boyunca sayıları gittikçe artan bu kalem katipleri merkezde cizye gelirlerini kaydedip muhafaza etmekle görevliydi.

Bir yerde cizyelerin toplanıp kayıt altına alınması ve gereken yerlere ulaştırmasından sorumlu kişi genelde kadıydı. Cizye gelirlerinin tespitini yapar ve defterlere kaydedip mühürlerini vururdu. Hazırladıkları defterlere de *defter-i cizye-i gebrân* ismi verilirdi.²⁰ Tutulan defterlerden iki nüsha hazırlanır, biri merkeze gönderilir diğeri ise beylerbeyliğinde kalmak üzere muhafaza edilirdi.²¹ 1691 yılında yapılan cizye reformuna kadar hasta, kadın, çocuk, kör, malûl, fakir ve din adamları cizyeden muaf tutulmuşlardı. Ancak bu reform ile birlikte gayrimüslim din adamları da vergi mükellefi haline gelmiş ve kendilerinden cizye tahsili gerçekleşmişti.²² Bahsi geçen reform Köprülü Mustafa Paşa tarafından 21 Mart 1691 tarihli bir nişan ile hayata geçirilmiştir. Bu düzenleme ile önceki dönemde yaşanan mükelleflerden mükerrer talepleri önleme ve vergi kaçırmaların önüne geçme adına cizyelerini *âlâ*, *evsât* ya da *ednâ* olarak ödeyenlere bundan böyle ödedikleri miktarı belirten mühürlü ve her biri ayrı renkli kağıtların verilmesi kararlaştırılmıştır.²³ Yine aynı ferman ile tüm cizye gelirlerinin

Tarih İncelemeleri Dergisi, XX/1 (2005), 71-134; Michael Ursinus, "Avârız Hânesi" und "Tevzi'hânesi" in *Der Lokalverwaltung Des Kaza Manastir (Bitola) im 17. Jh.*", *Prilozi za orijentalnu filologiju* 30 (1980), 481-492; Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avariz-Hane Defteri" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM* 8/8 (1997); Mehmet İnbâşi, "Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2007), 89-117.

¹⁹ Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avârız ve Cizye Defterleri", 40.

²⁰ İnalçık, "Cizye", 8/46.

²¹ Defterlerin nasıl korunup merkeze ulaştırılacağı beratlar ile belirlenirdi. Diyarbekir şer'iyye sicillerinde bulunan 1741 tarihli bir belge incelediğimiz dönemin dışında bir tarihe ait olsa da cizye defterlerinin saklanıp merkeze ulaştırılması hususunda ipuçları vermektedir. Bu beratla göre Diyarbekir kadısına "*bin yüz elli dört senesi muharrem-i guresinden hakimü'l vakt muvâcehesinde mîrî mühür ile memhûr cizye evrak boğçasının mühürlerin kat' ve evrâkda olan mühür ile tatbik olunduktan sonra bir kiseye vaz' ve vilayet kadısı mühürleyip darsaadetime irsâl...*" denilerek defterlerin nasıl gönderileceği hususu tarif edilmiştir. *Diyarbekir Şer'iyye Sicili 360 (MŞH.ŞSC.d. 3754)*, 80b-1.

²² Bu tarihten önceki dönemlerde din adamları cizye ödemekten muaf idilerse de bazen cizyedar ve rahipler arasında bu husus tartışma konusu olmaktadır. Bu tür durumlarda rahipler mahkemeye başvurarak kendilerine muaf olduklarına dair bir belgenin verilmesini talep etmekteydiler. Bu konuyla ilgili Savur Kazası'ndan Amid mahkemesine gelen bir talep şer'iyye sicillerine yansımıştır. 1655 tarihli belgede Savur Kazası'na tabi Kılıt Köyü'nden Kara Yusuf veledi Reşit adlı rahip mahkemeye başvurarak "*ben keşiş olduğum ecilden bana cizye düşmediğine yedime sahib-i devlet hazretleri buyruldu-yı şerif verip hala kibel-i şer'i şerifden dahi temessük ederim*" diyerek kendisine muafiyetine dair bir buyruldu verilmesini talep etmiştir. Mahkeme de bu talebine "*keşiş olan kimesneye şer'an cizye lazım gelmemeğin yedine iş bu hurûf ketb olunub vaz oldu*" diyerek karşılık verip kendisine istediği muafiyeti sağlamıştır. Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicili 316 (MŞH.ŞSC.d. 3715)*, 29b-3.

²³ Cizye mükellefleri bazen mükerrer vergi talebi ile karşı karşıya kalabiliyorlardı. Bu durumlar genelde cizyedar ya da katiplerin hatalarından kaynaklanmaktaydı. Palu Sancağı reayasından Astor, Murad, Kırkor, Bağdasar ve Bagos'un ellerinde 1654 yılına ait cizyelerini ödediklerine dair belge bulunmasına rağmen Palu Sancak Beyi İbrahim Beg'in vekili Mehmed Çelebi b. Haydar tarafından ödememekle suçlandıkları dava buna bir örnek olarak gösterilebilir. Zira bu kişiler ellerindeki tezkireleri gösterince davadan kurtulmuşlardı. Bkz. *Diyarbekir Şer'iyye Sicili 316*, 30a-3. Bazı durumlar ise uzun süre tahrir yapılmamasından kaynaklı olarak göç eden ya da yer değiştiren mükelleflerin yeni mekanlarında cizyelerini ödemelerine karşın eski meskûn oldukları yerden de cizye talebiyle karşı karşıya kalmaları ile ilgiliydi. Bu kişiler genelde mahkemeye başvurarak oturdukları yeri kanıtlama yoluna giderlerdi. 1655

muhasabe-i cizye kalemine bağlandığı belirtilmiştir. Ayrıca yeni cizye miktarları da âlâ için 48 dirhem veya 4 dinar, evsât için 24 dirhem veya 2 dinar, ednâ için ise 12 dirhem ya da 1 dinar olarak tespit edilmiştir.²⁴ Islahat Fermanı'na giden süreç boyunca cizyenin mahiyetinde bazı değişiklikler olsa da 1856 yılında yayınlanan ferman ile *bedel-i askeri* adıyla başka bir vergiye dönüşmüş, 1907'de ise tamamıyla kaldırılmıştır.²⁵

Bu araştırma esas olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) fonunda bulunan Diyarbekir Eyaleti'ne ait 3 cizye defterinden elde edilen verilere dayanmaktadır. Bu defterlerden ilki arşivde 5921 defter numarası ile bulunan H.1103/M.1691-92 yılına ait Diyarbekir mahalleleri ve köylerinde bulunan gayrimüslimlerin cizyelerini içeren defterdir. İkincisi ise ilkinden bir yıl sonra H.1104/M.1692-93 tarihli 3639 numarada kayıtlı cizye defteridir. Bu defter ilkinden farklı olarak şehir merkezi (nefs) ile birlikte Diyarbekir Eyaleti'ne tabi bazı kazaları da içine alarak buralarda yaşayan gayrimüslimlere ait kayıtları ihtiva etmektedir. Üçüncüsü ise H.1106/M.1694-95 tarihli 3640 numaralı cizye defteridir. Bu defterde şehir merkezinin yanı sıra eyalete tabi bütün idari birimler kayıt altına alınmış, yani bir öncekinden farklı olarak tüm kazaların cizye tespiti yapılmıştır. Tarihsel olarak birbiri ile arka arkaya sıralanmış bu üç defter kayıt altına alındıkları döneme ait verilerin karşılaştırılmasına imkân vermektedir. Ancak bu çalışmanın ana odağı sadece defterlerdeki şehir merkezine ait verilerdir. Zira Diyarbekir Eyaleti'nin merkezi konumundaki Amid Kazası aynı zamanda eyaletin de en büyük şehriydi. Paşa sancağı olarak nitelendirilen Amid Kazası sadece ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyi ile değil dini ve etnik çeşitliliği ile de dikkatleri çekmektedir. 19. yüzyılın sonlarına kadar gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı bilinen şehir merkezinde 17. yüzyılın sonlarında tahmini olarak ne kadar nüfusun var olduğunu tespit etmek, defterler arasındaki vergi mükellefi sayısında yaşanan farklılaşmaları açığa çıkarmak ve gayrimüslimlerin ikamet ettikleri mahalleleri tespit edip değişimlerini anlamak bu çalışmanın amaçları arasındadır. Bununla birlikte gayrimüslimlerin iktisadi durumlarını değerlendirmek amacıyla ödedikleri vergi kategorilerine göre sınıfsal durumlarını tespit etmek de çalışmanın gayelerinden birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma ile 17. yüzyılın sonunda Diyarbekir'de yaşayan gayrimüslimlerin demografik yapıları, ekonomik durumları ve kent içerisindeki mekânsal konumlanışları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Defterlerdeki yerleşim yerlerine ait sayısal verilerin ayrıntıların metin içerisinde değil eklerde verilmesi yöntem olarak benimsenmiştir. Böylelikle değerlendirme metni içerisinde uzun tabloların sebep olacağı kopuklukların önlenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca eklerdeki ayrıntılı tablolar okuyucu ve araştırmacıların detaylı bilgiye ulaşmasına da imkân sağlamıştır.

Kaynak Defterlere Dair

Osmanlı Arşivi (BOA)'nda *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)* fonunda 5921 defter numarası ile kayıtlı ilk defter H.1103/M.1691-92 yılına ait Diyarbekir şehir

yılında Pertek Kazası cizyelerini toplamakla görevli Mustafa Beg'in Diyarbekir mahkemesine gönderdiği Kirkos v. Torik'in *sancak-i mezburenin eben an-ceddin bağı reyası iken cizyesini vermediğine dair iddiası* buna örnek olarak gösterilebilir. Zira Kirkos'a bu durum sorulduğunda *yirmi seneden mütecevazdir Diyarbekir'de kabee-i siyah mahallesinde sakin olurum, cizye ve ispençimi mahalle ahalisi ile eda edip yedime Diyarbekir cizyedarından her sene bir tezkire almışım* diyerek belgelerini mahkemeye ibraz etmesi ile ikinci kez bu vergiyi ödemekten kurtulmuştur. Bkz. *Diyarbekir Şer'iyeye Sicili* 316, 19b-1.

²⁴ Zülfiye Koçak, "H.1102 (M.1690-1691) Tarihli Diyarbekir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37/63 (2018), 226.

²⁵ İnalçık, "Cizye", 8/48.

merkezi ve köylerindeki cizye kayıtlarını ihtiva etmektedir.²⁶ 46 varak 91 sayfadan oluşan bu defterin orijinalinde verilen sayfa numaraları 6'dan başlamaktadır. Ayrıca ilk sayfaların üst ve orta kısımları hasar görüp yırtılmış olduğundan 16. sayfaya kadar bazı mahalle ve kişi isimleri okunamamaktadır. Bu nedenle çalışmamızda bu mahallelere ait ilgili tarihteki veriler eksik kalmıştır. Ancak ilk baştaki kayıp ve yırtık olan sayfalarda 4 mahallenin olduğu nefer sayılarından tespit edilebilmektedir.

Defterin 49-66 sayfaları arasında Diyarbakir merkeze bağlı 36 köyün isimleri ve buralarda meskûn cizye mükelleflerine dair bilgiler bulunmaktadır. 66. sayfadan sonra ise “*defter oldurki perakende alınan cizye-i beyanadadır*” ifadesi ile geçici olarak Diyarbakir’de bulunan 1.613 kişinin isimleri kaydedilmiştir. Tüm mahalle ve köylerdeki cizye mükellefleri *âlâ*, *evsât* ve *ednâ* olarak İslam hukukunca belirlenmiş sınıflara göre kategorize edilmişlerdir. Bunun yanında şahısların baba isimleri ile mesleklerine de yer verilirken başka defterlerde rastladığımız boy, göz, saç ve sakal gibi fiziksel özelliklere dair bilgilere bu defterde tesadüf edilememiştir. Defterin 48. sayfasında bulunan kadı tasdiki ve mühründen dönemin Amid kadısının Mukimzade Abdurrahman olduğu ve defterin onun onayıyla oluşturulduğu tespit edilebilmektedir.

İncelenen ikinci defter yine Osmanlı Arşivi (BOA)’nde Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.) fonunda 3639 defter numarası ile kayıtlı bulunmaktadır. H.1104/M.1692-93 tarihli bu defter katalogta “*Diyarbakir eyaletinde nefsi-i Diyarbakir, Mardin, Harput mahalleleri ile civarında olan karyelerde Çermik, Çüngüş, Savur, Kulb, Çiska, Hani ve Atak kazalarında mütemekkin bulunan Hristiyanların adlarını, miktarını ve cizyelerine müteallik umur ve muamelatı ihtiva eden cizye defteri*” ifadesi ile kaydedilmiştir. Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere Diyarbakir şehir merkezi ve köylerinin yanı sıra eyalette bulunan bazı kazalara ait cizyeler de bu defterde kayıtlı bulunmaktadır. Defter 86 varak olup 177 sayfa olarak numaralandırılmıştır. Ancak defterin orijinalinde 176. sayfadan itibaren üç sayfaya 177 numarası verilmiştir. Arşiv düzenlemesi yapılırken karışıklık yaşanmaması adına bu sayfalar 177/1, 177/2, 177/3 olarak kaydedilmiştir.²⁷

Defterin ilk sayfasının 2 numara ile başladığı görülmektedir. Ancak bu sayfanın giriş kısmında “*Defter oldur ki 1104 senesinde fermân-ı şerif-i âlişân ile nefsi-i Diyarbakir’in cizyeye müstahak olunan mahallelerin neferleridir ki beyan olunur*” ifadesinden Diyarbakir’in mahallelerinin buradan itibaren kaydedilmeye başladığı anlaşılmaktadır.²⁸ İlk sayfadan 40. sayfaya kadar Diyarbakir’e ait mahalleler, 40-62. sayfalar arasında ise 1104 senesine ait 63 adet köyün cizye mükellefleri kaydedilmiştir. Köylerin tamamlandığı 62. sayfanın sonunda “*el-Kadı Yusuf bin Mehmet Emin bi medine-i nefsi-i Amid*” ifadesi ile defterin dönemin Amid kadısı Yusuf bin Mehmet Emin tarafından hazırlandığı belirtilmiştir. 66. sayfadan itibaren ise Mardin merkez mahalleleri ile köyleri kaydedilmiştir. Geçici ikamet edenlerin olduğu bölüm 89. sayfadan itibaren verilmiş olup sonu yine Amid Kadısı Yusuf bin Mehmet Emin tarafından mühürlenmiştir.

²⁶ Arşivde bu tarihten bir yıl öncesine ait bir cizye defteri daha mevcuttur. Ancak bu defterde Diyarbakir şehir merkezi bulunmamakta sadece eyalet sınırları dahilindeki kazalara yer verilmektedir. Bu nedenle çalışmaya dahil edilmemiştir. Bkz. Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*, No. 3409. Bu defter ile ilgili tanıtım ve değerlendirme çalışması için Bkz. Zülfiye Koçak, "H.1102 (M.1690-1691) Tarihli Diyarbakir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili", 219-265.

²⁷ Bu deftere ait Mehmet Salih Erpolat’ın 2003 yılında yayınlanan bir tanıtım ve değerlendirme yazısı bulunmaktadır. Erpolat bu makalede defterdeki mahalle ve köyler isimleri ile nüfuslarındaki değişimleri ele almaktadır. Bkz. Mehmet Salih Erpolat, “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakir Örneği”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)* 4 (2004), 189-204.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*, Defter no. 3639, 2.

Tablo 1. 1692-93 Cizye Defterinde Diyarbekir Eyaleti'ne Tabi Kazalar ve Sayfa Aralıkları

Kazalar	Sayfa Aralığı
Nefs-i Diyarbekir	2-62
Mardin	66-88
Çermik	100-101
Çüngüş	102-103
Savur	104-105
Kulp	106-107
Ciska	108-109
Hani	110-111
Atak	112-113
Siverek	114
Hısn-ı Keyfa	116-119
Genç ve Mihrani	127

Defterin 128-148. sayfaları arasında tekrardan Diyarbekir mahallelerine ait bazı kayıtlara rastlanmaktadır. 148'den itibaren ise defterin tarih değiştirdiği ve H.1105/M.1693-94 tarihine ait Diyarbekir köyleri ve Harput Kazası verilerinin kaydedildiği görülmektedir. Bu durum defterin sonlara doğru bir sonraki yılın sayfaları ile karıştığını göstermektedir. Fakat bu sayfalar düzenli veriler sunmamaktadır. Bu nedenle H.1105/M.1693-94 ait veriler bu çalışmada kullanılmamıştır.

İkinci defterin ilkinden farklı bir usul ile kaleme alındığı görülmektedir. Zira bu defterde mükelleflerin *âlâ*, *evsât* ve *ednâ* olarak sınıflandırması yapılmamıştır. Baba isimleri ve meslekleri verilirken her yerleşim yerinin sonuna da toplam nefer sayısı *cem'an* ifadesi ile belirtilmiştir. Diyarbekir şehir merkezi ve köylerindeki nefer sayısı (perakendeler hariç) 4.117 kişi olarak belirtilmiştir.²⁹

Üçüncü ve son defter ise H.1106/M.1694-95 tarihli Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)* 3640 numaralı cizye defteridir. Defterde çok sayıda numaralandırılmış boş ve kayıp sayfa olduğu anlaşılrsa da genel olarak sayfalar hasar görmemiştir. Defterde Diyarbekir şehir merkezi ve köylerinde bulunan gayrimüslimler tek tek kaydedilerek *âlâ*, *evsât* ve *ednâ* olarak kategorize edilmişlerdir. Defterin 4-34. sayfaları arasını nefis-i Diyarbekir'de bulunan mahalleler oluştururken, 35-50. sayfalar arasında ise 1.040 kişinin kaydedildiği perakendelerin bulunduğu görülmektedir. Defterdeki Diyarbekir Eyaleti'ne tabi kazaların sayfaları aşağıda verilmiştir. Bu tablo aynı zamanda defterin tutulduğu tarihte Diyarbekir Eyaleti'ne tabi idari birimlerin hangileri olduğunu da göstermektedir.

Tablo 2. 1694-95 Tarihli Cizye Defterinde Diyarbekir Eyaleti'ne Tabi Kazalar ve Sayfa Aralıkları

Kazalar	Sayfa Aralığı
Nefs-i Diyarbekir	4-59
Harput	67-82
Sağman	86-87
Mardin	92-115
Pertek	122-123

²⁹ BOA, *MAD.d.* No. 3639, 62.

Mazgird	126-129
Çemişgezek	130-132
Atak	134-135
Siverek	138
Çüngüş	142-144
Ergani	146-148
Ciska	150-151
Tercil ve Mihrani	154-155
Çapakçur	158-160
Çermik	162-163
Meyyafarikin	166-167
Hani	170-171
Eğil	174-179
Savur	182-183
Siird	186-187
Tilgoran	190-191
Hasankeyf	194-198

17. Yüzyılın Sonunda Diyarbekir Merkezinde Gayrimüslim Nüfusu

Cizye defterleri Osmanlı demografi çalışmaları açısından önemli arşiv malzemeleridir.³⁰ Nitekim bu defterler belirli bir tarihte, tespit edilmiş bir yerde bulunan cizye mükellefi Hristiyan, Şemsî veya Yahudilerin sayısını bizlere sunmaktadırlar.³¹ Cizye defterlerinden önce demografik bilgilere tahrir kayıtlarından elde edilen verilerden ulaşılmaktaydı. Giriş kısmında ayrıntısıyla verildiği üzere tahrir defterleri 16. yüzyılın sonuna kadar tutulmuş, sonrasında ise avâriz ve cizye defterleri Defterhane-i Amire’de yerlerini almıştı.³² Biz de bu başlık altında incelediğimiz 3 cizye defterindeki nefer sayıları üzerinden 1691-95 yılları arasındaki Diyarbekir şehir merkezindeki tahmini gayrimüslim nüfusu tespit etmeye çalışacağız.

Tahrir ve cizye defterlerinden elde edilen nefer sayıları üzerinden tahmini nüfusun belirlenmesinde en çok başvurulan yöntem nefer ya da hane sayılarının belirli bir katsayı ile çarpılması ve bu işlem sonucunda elde edilen rakamın tahmini nüfus olarak kabul edilmesidir. Tahrir defterleri için bu türden hesaplamalar yapmanın avantajlı yönleri

³⁰ Bu türden çalışmalar için Bkz. Machiel Kiel, “Remarks on The Administration of The Poll Tax (Cizye) in The Ottoman Balkans and The Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research”, *Etudes Balkaniques* 4 (1990), 70-104; Maria Tatarova, “Was There a Demographic Crisis in The Ottoman Empire in The Seventeenth Century”, *Etudes Balkaniques* 2 (1988), 55-63; Yavuz Kısa, “H.1102 (M.1690-1691) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* III/2 (2016), 1-29; Temel Öztürk, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avâriz ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2009), 93-112; Doğan Yörük, “1843 Tarihli Cizye Defteri’ne Göre Aksaray Kazası’ndaki Gayrimüslimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 170 (2007), 143- 160; a. mlf., “H.1259/ M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler”, *Turkish Studies* 8/11 (Fall 2013), 439-466; a. mlf., “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2007), 61-74; M. Hanefi Bostan, “XVII. Yüzyıl Avâriz ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, (Ankara: 2005), II/413-429; Zülfiye Koçak, “1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları”, *OTAM*, 41 (2017), 191-218.

³¹ Ömer Lütfi Barkan, “894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatlarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *Belgeler* 1/1 (1964), 3.

³² Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri”, 37.

vardır. Zira bu defterlerde bir vergi ünitesi olarak evli erkek ve ailesinden oluşan “hane” ile mücerred adı verilen bekar erkekler ayrı ayrı tespit edilerek kaydedilmektedir. Dolayısıyla hane sayısının belli bir kat sayı ile çarpımına bekar erkeklerin de eklenmesi ile elde edilen sonuç tahmini nüfusu verebilmektedir. Ancak cizye defteri gibi nefer sayısını esas alan kayıtlarda durum bu kadar kolay değildir. Zira nefer sayısının içerisinde evli ya da bekar fark etmeksizin yetişkin ve eli iş tutan her erkek kaydedilmiştir. 1691 yılından önce cizye kayıtları da tahrirler gibi haneyi esas alarak toplanabiliyordu. Ancak bahsi geçen tarihte gerçekleşen cizye reformu ile birlikte tüm gayrimüslim erkekler vergiye esas kabul edilerek cizye toplanması uygulamasına geçilmiştir. Dolayısıyla tahrir defterlerinde kullanılan katsayıları esas alarak cizye defterlerindeki nefer sayısı üzerinden işlem yapıp nüfus tahmininde bulunmak bekarları da hane sahibi olarak görmek anlamına gelir ki yapılan bu işlem sağlıklı bir sonuç doğurmayacaktır. Bunun yerine araştırmacılar nefer sayılarını 2,5 ya da 3 gibi daha düşük kat sayılar ile çarpma yoluna gitmişlerdir.³³ Düşük kat sayı kullanılması sanayi öncesi toplumlarda yetişkin erkeklerin toplumun 1/3’ünü oluşturduğu varsayımından hareketlidir. Dolayısıyla düşük katsayılar ile hesaplamalar yapmanın 5 veya daha yüksek katsayılar ile nüfus tahminlerinde bulunulmasından daha uygun sonuçlar doğuracağı düşünülmüştür.³⁴ Bu çalışmada da diğer örnekler göz önünde bulundurularak 2,5 katsayısı tahmini nüfusu belirleyici çarpan olarak uygulanmıştır.

Tablo 3. 1691-1695 Yılları Arasında Diyarbekir’de Bulunan Cizye Mükellefi Nefer Sayıları

	1691-92	%	1692-93	%	1694-95	%
Yerli	2.764	63,2	2.837	58,7	2.050	66,3
Perakende	1.613	36,8	2.000	41,3	1.040	33,7
Toplam	4377	100	4837	100	3090	100

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere 17. yüzyılın sonunda Diyarbekir’de kayıtlı cizye defterlerinde iki zimmî grubu göze çarpmaktadır. Birincisi Diyarbekir’de meskûn olanlar, ikincisi ise “perakende” olarak kaydedilen gayrimüslimlerdir. Bu iki grubun şehirdeki oranlarına bakıldığında perakende olarak nitelendirilen grubun yüzde 33,7 ile 41,3 arasında azımsanmayacak bir nispette kent merkezinde var oldukları görülmektedir. Yerli zimmîlerin şehirdeki varlıkları ise yüzde 58 ile yüzde 66,4 aralığında bulunmaktadır. Yukarıda belirlediğimiz kat sayı uygulandığında 1691-92 yıllarında 10.942, 1692-93 yıllarında 12.092, 1694-95 yıllarında ise 7.725 gayrimüslimin Diyarbekir kent merkezinde bulunduğu tahmin edilebilmektedir. Ancak bu rakamlara perakendeler de dahildir. Bunlar çıkarıldığında Diyarbekir’de yerli olan kişi sayısı sırasıyla 6.910, 7.092, 5.125 olmaktadır. Tablodaki oranların da gösterdiği üzere Diyarbekir’de ciddi oranda perakende nüfusun varlığı söz konusudur. Dolayısıyla öncelikle perakende kavramının açıklığa kavuşturulması gerektiği kanaatindeyiz. Zira birçok araştırmada kullanılan tablolarda perakendelere yer verilirken bu kavramın tam

³³ Öztürk vergi mükellefi sonucu tespit edilen rakamın yetişkin erkek nüfus paritesine göre 3 katsayısı ile çarpılmasının daha güvenilir sonuçlar vereceğini belirtmiştir. Bkz. Öztürk, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avâriz ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, 105. Danık ise Harput üzerine yapmış olduğu çalışmada 2,5 kat sayısını kullanmıştır. Bkz. Seda Danık, “H.1102-1103 (M.1691-1692) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 49. Yörük ise 2 ya da en fazla 2,5 kat sayısının kullanılabilirliğini belirterek kendisinin en yüksek değer olan 2,5’i kullandığını ifade etmiştir. Bkz. Yörük, “H.1259/M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler”, 449.

³⁴ Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri”, 45.

olarak açıklaması yapılmamıştır. Hatta genel olarak bu kişilerin şehirdeki varlıkları yok sayılarak kıyaslamalar yapılmıştır.

Perakende sözlük anlamı olarak “*muntaẓam olmayan ve bir yerde bulunmayan, dağınık, darmadağınık*” anlamlarına gelmektedir.³⁵ Bu tanımdan hareketle perakende olarak isimleri kaydedilen zimmîlerin şehirde sabit ikameti olmayan kişiler olduğunu anlamaktayız. Ancak burada cevabı aranan husus bu kişilerin ne için Diyarbekir defterlerine kaydedildikleri sorusudur. Perakendeler göçebeler midir yoksa herhangi bir sebep ile geçici olarak orada bulunan kişiler midir? Geçici olarak burada iseler ne gaye ile gelmiş ve kaydedilmişlerdir? Bu türden sorular cizye defterlerinde perakende olarak yazılan kişiler ile ilgili belirsizlikten kaynaklanmaktadır.

Jennings, Kıbrıs ve Akdeniz dünyası üzerine yapmış olduğu çalışmasında perakende kavramını “*from Anatolia scattered (perakende) on the island*” ifadesi ile Anadolu’dan adaya gelerek dağılıp yerleşmiş kişiler anlamında kullanmıştır.³⁶ Yani bir yere göç edip orada yerleşen topluluklara işaret etmektedir. Özel ise bu kavramı özellikle 16. yüzyılda Celali İsyanları neticesinde ortaya çıkan karışıklıklar sebebiyle korumasız kalıp evlerini terk eden köylüleri tanımlarken kullanmış, “perakende ve perişan” ifadesi ile onların yerlerinden edilmiş, perişan halde olduklarını vurgulamıştır.³⁷ Ancak cizye defterleri üzerine çalışma yapan araştırmacılar, Jennings ve Özel’den farklı olarak, perakende olarak yazılan kişileri çoğunlukla ticaret yapmak ya da bir iş sebebiyle çalışmak için şehre gelen geçici ikametgâha sahip insanlar olarak tanımlanmışlardır. Örneğin Çoruh, Antakya üzerine yapmış olduğu çalışmasında bu mahaldeki perakendeleri “*Antakya’da işleyen perakende zimmîler*” ifadesi ile bir işle meşgul geçici kişiler olarak tanımlamıştır.³⁸ Eken ise Kangal Kazası’na ait verileri incelerken defterlerdeki perakendeleri “*kazanın muhtelif köylerinde bazı işlerde çalışan ve geçici olarak bulunduğu anlaşılan*” kişiler olarak tespit etmiştir.³⁹ Koçak da Diyarbekir Eyaleti kazalarına ait 3409 nolu cizye defterini incelerken başka yere çalışmaya giden kişilerin isimlerinin yanına “perakende” olarak not düşüldüğünü belirterek bu kişilerin nereye gittiklerinin de defterlerde ayrıca belirtildiğini ifade etmiştir.⁴⁰ Yörük, Kayseri cizye defteri üzerine yapmış olduğu incelemede ticaret ya da başka bir sebeple Kayseri dışına gidenlerin gittikleri yerlerde vergi ödeyeceklerini belirterek bu kişilerin hangi sınıftan ödeme yapacaklarının kaydedilmediğini ifade etmiştir.⁴¹ 19. yüzyıla ait bir cizye defterinde ise bu kez perakende kavramı yerine “*gureba cizyesi*” başlığı altında çeşitli amaçlar ile şehre gelmiş dışardan kişilerin ayrı kaydedildiği görülmüştür.⁴² Eğer bu ifade defterin ait olduğu Cizre Kazası’na has bir ifade değilse 19. yüzyılda perakende kavramı yerine *gureba* teriminin de kullanılmaya başlandığını söylemek mümkün görünmektedir. Görüldüğü üzere tüm araştırmacıların üzerinde hem fikir olduğu husus bu kişilerin çeşitli amaçlarla herhangi bir işte çalışmak üzere şehirde bulunan geçici

³⁵ Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 350.

³⁶ Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and The Mediterranean World, 1571-1640*, (New York: NYU Press, 1993), 146-147.

³⁷ Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avârız ve Cizye Defterleri”, 47.

³⁸ Haydar Çoruh, “Cizye Tahrirlerine Göre Antakya’da Gayrimüslim Cemaatler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5 (2020), 89

³⁹ Galip Eken, “19. Yüzyılda Kangal Kazası’nın Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 23 (2008), 294.

⁴⁰ Koçak, “H.1102 (M.1690-1691) Tarihli Diyarbekir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, 28.

⁴¹ Yörük, “H.1259/M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler”, 449.

⁴² İbrahim Özcoşar & Hüseyin Haşimi Güneş, “Osmanlı Devleti’nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı’nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 5/15 (2006), 159-179.

şahıslar olduklarıdır. Quataert da bu bilgiyi destekler mahiyette Osmanlı döneminde çalışmak için insanların ailelerini bırakarak başka yerlere gittiğini ve burada bir süre çalıştıktan sonra memleketlerine geri döndüklerini belirtmektedir.⁴³ Ne yazık ki incelediğimiz defterlerde perakende kişilerin nereden geldikleri ve ne amaçla burada bulduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bahsi geçen bilgilerin eksikliği perakende olarak kaydedilen kitlenin özelliklerini belirleyip Diyarbakir’de ne için ve ne kadar süredir buldukları, bu statüden çıkıp çıkamayacakları, başka bir deyişle yerli sayılıp sayılamayacakları hususlarını netleştirmemizi mümkün kılabilirdi. Biz de önceki çalışmalar doğrultusunda bu kişileri geçici olarak belirtmeyi ve değerlendirmelerimizi yaparken bu kesimi de dikkate almayı daha uygun bir yöntem olarak benimsedik. Bu iki kesimi tek bir grup sayıp Diyarbakir’de toplam şu kadar gayrimüslim nüfus vardır demek suretiyle değerlendirmeler yapmak sağlıklı sonuçlar doğurmayacaktır. Bunun yerine bu iki grubun ayrı ayrı gösterilmesi ve birbirlerine oranın belirlenmesi gerekmektedir. Zira şehirde ne için bulunursa bulunsunlar bu kişiler o tarihte Diyarbakir’de var olup cizye ödemek üzere defterlere kaydedilmişlerdir. Verilerden de anlaşıldığı üzere gayrimüslim nüfus içerisinde önemli bir orana da sahiptirler.

Tablo 4. 1691-1695 Yılları Arasında Diyarbakir Merkezinde Bulunan Tahmini Gayrimüslim Nüfusu

	1691-92	1692-93		1694-95	
	Nüfus	Artış (%)	Nüfus	Artış (%)	Nüfus
Yerleşik	6.910	2,6	7.092	-27,7	5.125
Perakende	4.032	24	5.000	-48	2.600
Toplam	10.942	10,5	12.092	-36,1	7.725

Tabloda da görüldüğü üzere Diyarbakir’de 1691-92 yılında toplam 10.942 tahmini gayrimüslim nüfusu bulunmaktadır. Ertesi sene bu sayı yüzde 10,5 artarak 12.092’ye yükselmiştir. Ancak bu artışın daha çok dışarıdan gelen yüzde 24’lük perakende gayrimüslimler ile sağlandığını belirtmek gerekiyor. Zira aynı sene 6.910 olan yerli gayrimüslimler sadece yüzde 2,6 artarak 7.092’ye yükselmişlerdir. Bu durum Diyarbakir şehir merkezinin iktisadi nitelikli yoğun göçe maruz kaldığını göstermektedir. Nitekim ticaret yapmak ya da buradaki işlerde çalışmak için şehre gelenlerin sayısı 1692-93 yıllarında önemli bir artış göstermiştir. Bu artışın bir eyalet ve sancak merkezi olarak Diyarbakir’in iktisadi canlılığına işaret ettiği açıktır. Üstelik bu rakamların sadece gayrimüslimleri kapsadığı, bunlara ek olarak Müslümanlardan da aynı amaçla şehre gelenlerin var olduğu düşünüldüğünde Diyarbakir’in iktisadi cazibesinin ne kadar fazla olduğunu, başka bir deyişle bu dönemde Diyarbakir’de ekonomik sebeplerden kaynaklanan bir mobilizasyonun var olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Ancak incelediğimiz son defterde -2 yıl sonra- tüm bu tespitlerden farklı olarak verilerde eksi yönlü bir değişim yaşanmıştır. Yerli gayrimüslimlerde yüzde 27,7, geçici olarak şehirde bulunan perakendelerde ise yüzde 48 oranında azalma görülmüştür. Aradan geçen iki yılda mükellef sayısında bu kadar azalma görülmesi dikkat çekicidir. Zira gayrimüslimlerin ekonomik durumlarının incelendiği kısımda ayrıntıları ile değinileceği üzere yaşanan bu düşüş daha çok ednâ sınıfında vergi veren dar gelirli kesim ve perakendelerde yaşanmıştır. Yüksek sınıftan vergi verenlerde artış görülürken orta halli sayısında belirgin bir farklılık gözlenmemiştir. Nefer kaybının dar gelirli kesimde yaşanmış olması da ayrıca dikkat çekici bir husustur.

⁴³ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 177.

Şehrin genelindeki nefer azalmasına paralel bir şekilde çoğu mahallenin gayrimüslim mükellef sayısında da düşüşler yaşanmıştır. Ticari ve diğer iktisadi işlerle uğraşan perakendelerin sayısındaki büyük düşüş ise daha da dikkat çekicidir. Bununla birlikte bazı mahallelerde hiç düşüş yaşanmadığı gibi tam tersi yönde bir eğilim de gözlenmiştir. Kişi sayısının arttığı nadir mahallelerden biri Yahudiyan'dır. Bu mahallede 1692-93 yılına ait defterde 80 kişi kaydedilmişken,⁴⁴ mükellef sayısında düşüşün yaşandığı 1694-95 yılında ise 111 nefer sayısına yükselmiştir.⁴⁵ Benzer durumdaki bir diğer mahalle ise Şemsîyan'dır. Bu mahalle Yahudiyan gibi artış göstermese bile genel düşüşten etkilenmeyerek aynı nefer sayısını koruyabilmiştir. 1692-93 yıllarında 35 nefer kayıtlı iken,⁴⁶ 1694-95 yılında da 35 nefer ile yine aynı sayıyı koruyabilmiştir.⁴⁷ Başka bir ifadeyle tabloda görülen düşüşün daha çok Hristiyan nüfusta gerçekleştiği görülmektedir. Bu durumun sebebi olarak iki ihtimal üzerinde durmak mümkündür. Bunlardan ilki cizye reformu sonrasında yaşanan idari değişimler ve yeni uygulamaların kayıtlarda yaratmış olduğu farklılıklardır. Diğer olasılık ise doğal ölümlerin yanında salgın, göç, iç karışıklık ve savaşlar gibi olağanüstü durumların neticesinde ortaya çıkmış nüfus kayıplarıdır.

1691 yılında Köprülü Mustafa Paşa tarafından yürürlüğe konulan cizye reformuyla birlikte mükelleflerin belirlenmesinde nefer sayısının esas alınması ile 1692-93 yılına ait cizye kayıtlarında gözle görülür bir artış yaşandığı ihtimali yüksektir. Daha sonraki cizye sayımlarında ise birçok kişinin vergiden muaf olma adına ihtida ederek ya da kendini muaf gösterecek yollara başvurarak bu vergiden kaçtığını düşünmek mümkündür. Fakat bu ihtimali zayıflatın hususlar da vardır. Eğer bu türden bir toplu ihtida olayı yaşandıysa neden gayrimüslimler içerisinde sadece Hristiyanlarda yaygınlaşmış, Yahudiler ve Şemsîlerde etkisi görülmemiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere Yahudi mahallesinde nüfus artış gösterirken Şemsîyan mahallesindeki mükellef sayısı hiç değişmemiştir.⁴⁸ Tüm dini grupların aynı miktarda cizye vergisi ödemekle mükellef olduğu düşünüldüğünde yaşanacak bir hareketliliğin Yahudi ve Şemsî mahallelerindeki vergi ödeyen kişi sayısını da etkilemesi beklenirdi. Bu konu ile ilgili diğer bir husus ise kısa zaman içerisinde çok sayıda kişinin Müslüman olmasının getirdiği vergi kaybının yöneticiler tarafından hoş karşılanmayacağı gerçeğidir. Nitekim 17. yüzyılda cizye vergisi merkezi hazinenin en önemli kalemi haline gelmiş ve bu vergiden elde edilen gelirler doğrudan padişaha ve askeri harcamalara ayrılmış durumdaydı. Bu vergi kaleminde yaşanacak yüzde 36,1'lik bir düşüş hazinede önemli bir açık yaratırdı. Bu sebeple bahsi geçen nüfus azalmasında ihtida edenlerin etkisi varsa da tamamıyla bundan kaynaklandığını söylemek zor görünmektedir.

Nefer sayısındaki artış ve azalmalar ile ilgili ikinci bir olasılık ise gerçekleştirilen cizye reformundan sonra mükelleflere dair yeni tespitlerin yapıldığı ve güncellenen veriler neticesinde vergi ödeyenlerin sayısında değişimlerin yaşanmış olabileceği ihtimalidir. Bilindiği üzere cizye defterleri merkez hazinesinin ihtiyaçları doğrultusunda yereldeki bürokratlar tarafından daha önce yapılan tahrir veya avâriz sayımlarının verileri kullanılarak belirlenmekteydi.⁴⁹ Çoğu zaman bu veriler güncellenmediği için mükellef sayılarında ciddi değişiklikler görülmemekteydi. Ancak reformun getirdiği yeni şartlar eski bilgilerin gözden geçirilmesini ve buna bağlı olarak nefer sayılarının yeniden

⁴⁴ BOA, *MAD.d.*, No. 3639, s. 23

⁴⁵ BOA, *MAD.d.*, No. 3640, s. 33.

⁴⁶ BOA, *MAD.d.*, No. 3639, s. 17.

⁴⁷ BOA, *MAD.d.*, No. 3640, s. 17.

⁴⁸ Bkz. Ek 1.

⁴⁹ Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâriz ve Cizye Defterleri", 46.

tespitini gerektiriyordu. 1691 tarihli bir nişân-ı hümâyunda bazı eyalet, sancak ve kazalarda cizyelerin hane-i avârıza göre toplanmasının sakıncalı olduğu, reaya için zarar ve perişanlık yarattığı belirtildikten sonra artık mükelleflerin mali durumları üzerinden belirlenip âlâ, evsât ve ednâ olarak tahsili istenmiştir⁵⁰ Elimizdeki defterlerin bu türden yeni bir sayımın sonucu olup olmadığını bilmemekle birlikte 1691 yılından hemen sonra 1692-93'te verilerin yeniden gözden geçirilmesi ile cizye ödeyen gayrimüslim sayısında bir artışın yaşanmış olması ihtimali mümkün görünmektedir. Bununla birlikte tersi bir şekilde 1694-95 yılındaki nefer sayısındaki azalma da böyle bir veri güncellemesinin neticesi olarak görülebilir. Ayrıca 19 Temmuz 1695 tarihli cizye muhasebesi kalemi tarafından tutulan bir ahkam tezkiresinin giriş kısmında 1694-95 senesine ait olan cizyelerin 1691 senesinde yapılan ıslahatlara uygun şekilde toplanması gerektiği hususunda bir uyarı bulunmaktadır.⁵¹ Bu talep 1694-95 yılında eski verilerin yeniden gözden geçirilerek artık mükellef olamayan kişilerin kayıtlardan düşürülmüş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

1694-95 yılına ait cizye mükellefi oranlarındaki düşüşün nedeni olarak yaşanan kitlesel göçlerin etkisini göstermek mümkündür. Defterdeki nefer sayısında gerçekleşen azalma oranları kısa süre içerisinde doğal yollar ile gerçekleşebilecek bir nüfus kaybı olarak görülemeyecek kadar fazladır. Bu durum şühesiz ki akla göç olgusunu getirmektedir. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında çeşitli göçlerin yaşandığı ve bunların çoğunun ekonomik ve siyasi nedenlerden kaynaklandığı bilinmektedir.⁵² Zira 17. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'daki Celali İsyanları'nın birçok Ermeni ve Süryani'nin kitlesel olarak Halep ve dolaylarına göç etmesine sebep olduğu bilinmektedir. Masters, 1640 yılında Halep'de 2.500 yetişkin Hristiyan erkeğin bulunduğunu, 1695 yılına gelindiğinde ise bu sayının 5.391'e yükseldiğini belirtmektedir. Ona göre bu artışta göçlerin etkisi büyüktü ve bu göçlerin üç ana kaynağı vardı. Bunlar Doğu Anadolu'daki Ermeni köylerinden gelenler, Irak'ın kuzeyi ile Güneydoğu Anadolu'da yerleşik olup Arapça konuşan Süryaniler ve yine Arapça konuşan Greek Ortodoks Hristiyan köylülerdi.⁵³ Üstelik bahsi geçen defterde nefer sayısında yaşanan azalma düşük gelirliler ve ekonomik sebeplerle şehirde bulunan perakendeler içerisinde geçerken, zengin olan âlâ sınıfında ise tersi bir şekilde artış görülmüştü. Başka bir ifadeyle nefer sayısındaki azalma, yaşanacak bir kriz ya da kaos ortamından en çok etkilenecek olan ekonomik olarak çaresiz dar gelirliler ve geçici olarak kentte gelen perakende grubunda gerçekleşmişti. Masters'ın verdiği bilgiler ve defterdeki veriler beraber düşünüldüğünde bölgede ciddi bir göç hareketinin yaşanmış olma ihtimali yüksek görünmektedir. Ancak bu göçlerin nüfusa yaptığı eksi yönlü etkinin sadece 1694-95 yılına yansımaları, önceki defterlerde bu yönde bir etkinin görülmemiş olması bu ihtimalin zayıf yönüdür. Zira mezkûr tarihler Celali İsyanları'nın artık bastırıldığı ve Anadolu'da güven ortamının sağlanmaya başlandığı tarihlere aittir. Eğer bu isyanlar sebebiyle yaşanmış göçler varsa bunların etkisi 17. yüzyılın son döneminde kayıt altına alınan tüm defterlerde görülmeliydi. Sadece bu defterde görülmüş olması bu ihtimalin etkisinin sınırlı kaldığını düşündürmektedir.

⁵⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. d.)*, No. 7410.

⁵¹ Osmanlı Arşivi (BOA), *Kâmil Kepeci Defterler, (KK.d.)*, No. 3509, s. 3.

⁵² Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003).

⁵³ Bruce Masters, "Aleppo: The Ottoman Empire's Caravan City." *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Ed. Eldem, Halil Edhem, et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 37.

1694-95 tarihinde gayrimüslim nüfustaki azalma ile ilgili bir başka ihtimal ise salgın hastalıkların etkisidir. 17. yüzyıl boyunca Osmanlı Anadolu'sunda çeşitli dönemlerde veba salgınları yaşandığı bilinmektedir. Bunlardan biri de 1685-95 yılları arasında süren bir salgındır.⁵⁴ Bu salgının Diyarbakır'e etkilerine dair bir veriye sahip değilsek de tüm Anadolu'da yaygın olduğu bilinen hastalığın Diyarbakır'e de ulaştığını ve buna yönelik önlemler alındığını tahmin etmek zor değildir. Ancak yaşanacak bir salgından tüm şehrin etkilenmesi gerekirdi. Yahudi ve Şemsî mahallelerinin nefer sayılarında azalma olmazken sadece Hristiyanlarda düşüş olması salgın ihtimalini azaltmaktadır.

Sonuç olarak yaşanan vergi mükellefi sayısındaki azalmanın tam olarak neden kaynaklandığını elimizdeki verilerden tespit etmek mümkün olmamışsa da birkaç ihtimalin etkili olduğu görülmektedir. 1691 tarihinde gerçekleştirilen cizye reformu ile birlikte mükellef verilerinin güncellenmesi ve bununla birlikte gayrimüslim halkın ihtida, yaşlılık ve geçimini sağlayamama gibi çeşitli özellikleri ön plana çıkararak geliştirdiği vergiden kaçma stratejileri kaydedilen cizye mükellefi sayısında artış ve azalmalara sebep olmuştur. Öte taraftan nefer sayısındaki kaybın daha çok düşük gelirli grupta gerçekleşmiş olması ve Masters'ın belirttiği üzere bölgeden Halep'e yapılan göçlerin incelediğimiz dönemde gerçekleşmesi bu ihtimalin de nüfusun azalmasında etkili olduğunu göstermektedir.

17. Yüzyılın Sonunda Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalleler

Diyarbakır şehrinin Osmanlı idaresine geçtiği ilk dönemlerdeki şehir yapısına dair bilgileri dönemin tahrir defterlerinden öğrenmek mümkündür. Zira 16. yüzyıla ait bu defterler üzerine birçok çalışma yapılmış ve şehrin mahallelerinin yapısı ortaya çıkarılmıştır.⁵⁵ Yapılan bu çalışmalarda dikkat çeken önemli bir husus Osmanlı yönetimindeki ilk dönemlerde Diyarbakır'de sadece 4 büyük mahalle bulunurken 1540 yılında yapılan tahrirde bu sayının ciddi bir artış göstermiş olduğudur. Şehrin kapılarının adını da taşıyan ilk 4 mahalle *Bab-ı Mardin*, *Bab-ı Rum*, *Bab-ı Cebel* ve *Babü'l Ma'dır*.⁵⁶ 1540 tarihli tahrirde ise mahalle sayısı İlhan'a göre 42'ye yükselmiştir.⁵⁷ Aynı dönemde mahalle isimleri de farklılaşıp yeni bir forma bürünerek ibadethane ya da kişi isimlerinin ön plana çıktığı yerleşimler olarak anılmaya başlanmıştır.

⁵⁴ Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgını", *Toplumsal Tarih*, 216 (2018), 34.

⁵⁵ Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, (Ankara: TTK Basımevi, 2000); a.mlf., "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 16/27 (1994), 45-113; Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999); a.mlf., "Osmanlı Arşiv Belgelerinden Türkmen Alevî Varlığını Tespit Etmenin Zorlukları ve İmkânları Diyarbakır Vilayeti Örneği, XVI. Yüzyıl", *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 1/13 (2016), 111-130; Alparslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilgi* 50 (2009), 15-30; Merve Karakulak, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'nde Kentler*, (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); İbrahim Yılmazçelik, "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tahrir Defterine Göre)", *Osmanlı Araştırmaları* 16 (1996), 121-162.

⁵⁶ İlhan, "1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", 57; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/466.

⁵⁷ İlhan, "1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", 58.

Tablo 5. 17. Yüzyılın Sonunda Diyarbakir’de Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalle Sayıları

	1691-92 ⁵⁸	1692-93	1694-95
Mahalle Sayısı	102	101	90

17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde elimizdeki ilk defterde 102, ikincisinde 101 ve üçüncüsünde ise 90 mahallenin kaydedildiği görülmektedir. Ancak cizye defterlerinde sadece gayrimüslimlerin yaşadığı yerler kaydedildiğinden bu mahallelerin şehrin tüm mahalleleri olup olmadığının tespiti zor görünmektedir. Yine de bu mahalleler dışında sadece Müslümanların yaşadığı mahallelerin de olabileceğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu veriler doğrultusunda Diyarbakir’in Osmanlı idaresine girdiği ilk dönemlerden 1691 yılına kadar geçen zaman diliminde ciddi bir kentleşme performansı gösterdiği ve 17. yüzyılın sonlarında çok sayıda yeni mahallenin oluştuğunu söylemek mümkündür. Zira Yılmazçelik’in şer’iyye sicillerine dayanarak verdiği bilgilere göre 18. yüzyılın ilk yarısında mahalle sayısı 94, 1785 yılında ise 95’tir.⁵⁹ Yani 18. yüzyıl boyunca mahallelerde bölünme veya birleşmeler olmuş ya da isimlerinde bazı değişiklikler yaşanmış olsa bile genel olarak bu sayının çok değişmediği görülmektedir. 19. yüzyıl ortalarına kadar mahallelerin surların dışına taşmadığı bilindiğine göre en azından bu döneme kadar şehrin sınırlarını kale surlarının belirlediğini söylemek yanlış olmayacaktır. 19. yüzyıla gelindiğinde mahalle sayısında artış görülse de bu durum şehrin sur dışına taşması ile ilgilidir. Bu yüzyıl boyunca genel olarak mahalle sayısı 100-120 aralığında olduğu görülmektedir.⁶⁰

17. yüzyılın sonunda Diyarbakir mahalleleri ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus Müslüman ve gayrimüslimlerin mahallelerde genellikle beraber yaşadığıdır. 90-100 arası mahallede sakin oldukları cizye defterlerine yansımış olan gayrimüslimlerin belki tamamında olmasa bile çoğu mahallede var oldukları açıkça görülmektedir. Cizye defterlerinin Müslüman nüfusa dair bilgiler vermemesi mahallelerdeki iki dinsel grubun birbirlerine olan oranlarını tespit etmemizin önüne geçse de en azından 1691-1695 yılları arasında çok sayıda mahallede gayrimüslimler ile Müslümanların birlikte yaşadığını söylemek mümkün gözükmektedir. Bu durum Diyarbakir şehrinde 17. yüzyılın sonu için dinsel açıdan keskin bir mekânsal ayrımın yaşanmadığını göstermektedir. Şemsîyan, Yahudiyan gibi mahalle isimlerine bakarak böyle bir ayrışmanın olduğu düşünülebilir. Ancak bu türden mahalle sayıları azdır. Belki önceleri sadece Müslümanların veya gayrimüslimlerin oturduğu mahalleler çoğunlukta olsa bile zamanla birçok mahallenin bu özelliğini yitirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim tahrir defterlerindeki veriler iki dini kesim arasındaki mekânsal ayrışmanın önceleri daha net olduğunu göstermektedir.⁶¹ Ancak incelediğimiz defterlerde görüldüğü üzere *Hoca Ahmed-i Müslüman* ve *Hoca Ahmed-i Zimmî* diye ikiye bölünmüş mahallelerin Müslüman kısımlarında bile 1691-92’de 28,⁶² 1692-93’te 35⁶³

⁵⁸ 1691-92 tarihinde Diyarbakir merkezinde gayrimüslim nüfusun kayıtlı olduğu 98 mahalle ismi tespit edebildik. Ancak daha önce de belirtildiği üzere defterin ilk sayfalarındaki yıpranmadan dolayı 4 mahallenin adları okunamamıştı. Bu mahalleler de eklendiğinde 1691-92 yıllarında Diyarbakir’de gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle sayısı 102’ye çıkmaktadır.

⁵⁹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, (Ankara: TTK Basımevi, 1995), 28-29.

⁶⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 30-36.

⁶¹ Bkz. İlhan, “1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, 29.

⁶² BOA, *MAD.d*, No. 5921, s. 30.

⁶³ BOA, *MAD.d*, No. 3639, s. 23

ve 1694-95'te 23⁶⁴ gayrimüslim yetişkin erkeğin yaşadığı görülmektedir. Bu durum dinsel farklılıklar gözetilerek bölünmüş bazı mahallelerdeki mekânsal ayrışmanın zamanla ortadan kalktığına işaret etmektedir.

Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerin bu kadar çok sayıda olması ile ilgili bir başka iddia ise bu mahallelerin çoğunun sonradan müslümanlaştığı fakat mahalle sakinleri ihtida etseler bile cizye gelirlerinde düşüş yaşanmaması için bu durumun defterlere yansıtılmadığıdır.⁶⁵ Daha önce de belirtildiği gibi bu gelirler doğrudan idari ve askeri harcamalar için ayrıldığından ihtida yoluyla cizyelerin azalmasının yöneticiler tarafından istenmediği bilinen bir husustur. Ancak bu durumu kanıtlamanın imkânı bulunmamaktadır. Böyle bir gelişme yaşanmışsa bile oldukça sınırlı düzeyde kalacağını ve defterlere bu ölçüde yansımayacağını düşünmekteyiz.

Tablo 6. 17. Yüzyılın Sonunda Diyarbekir Şehrinde Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalleler

Mahalleler		
Kavvas Mahallesi	Çardaklı	Rumiyan
Arbedaş	Küçük Kilise	Debbağ
Yiğid Ahmed-i Kebir	Hacı Büzürük-i Kebir	Çaruği
Milhiyan	Mehmed Paşa-i Şark	İmadiye
Kara Koyun	Mehmed Paşa-i Garp	Cami-i Kebir
Mar Butun	Kırklar	Karib-i Kastal
Hacı Bahaü'ddin	Attar İskender	Çukur
Kalenderhane	İnayet Ağa	Ali Ağa
Aziz Efendi	Ahmed Çavuş	Sarı Sayık
Kastal	Şeyh Said	Muallak
Kubbe-i Cedid	Fatih (Fethi) Çelebi	İshak Efendi
Tabanoğlu	Köprü Yapan	Hoca Ahmed-i Müslüman
Hoca İskender	Behram Paşa	Hoca Ahmed-i Zimmî
Sinan Kethüda	Külhani Melik	Hasır-ı Kebir
Katır Pınarı	Sarılu	İskender Paşa
Şeref Çavuş	Suluki	Hacı Abdurrahman
Çöpiyan	Siyaveş Ağa	Havace Maksud
Abdal	Şeyh Mattar-ı Garb	Hızır İlyas Kebir
Hasır-i Sağır	Gülmez-i Kebir	Rızvan Ağa
Cihan Beg	Hacı Osman	Hacı Fazlı
Hacı Seydi	Şemsiyan	Molla Bahaddin
Tekli (Tegilli) Ali Çavuş	Saraydar?	Petekçiyan
Kubad Beg	Karagöz	Derviş Hüseyin
Sallı Sulak	Hacı Büzürük Sağır	Usta Yorgi
İçkale	Meryem-i Kebir	Mar Habib

⁶⁴ BOA, MAD.d, No. 3640, s. 23.

⁶⁵ Erpolat, "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", 194.

İbrahim Beg	Meryem-i Sağır	Havace Haçdor
Çakal	Yiğid Ahmed-i Sağır	Hancı (Hane-i) Cemal
Hacı İzzeddin	Çerik/Çirik	Kubbe-i Siyah (Sinan)
Şeyh Batin	Şeyh Mattar-ı Şark	Babu't tin
Ayblar	Hızır İlyas Sağır	Kalu Sağır??
Yahudiyan	Hane-i Harir	Cibarlı
İbn-i Mardires	Ali Raşid	Mola Alimha?
İbn-i Sino	Ali Kethüda	Bavi Taver
Çerkesoğlu	Sarraf Mehmed	Kalsu
Rabia	Saray-ı İskender	Perakende Mehmed Paşa
Siirdli	Hacı Receb	Hacı Süleyman
Veli Ağa		

Yukarıdaki mahallelerden ilk defterde olup ikinci defterde olmayan 6 mahalle vardır. Bunlar *Ayblar*, *Cibardar*, *Kalu Sağır*, *Molla Alim*, *Bavi taver* ve *Kalsu* mahalleleridir. Bu mahallelerden sadece *Ayblar*'ın üçüncü defterde ismine rastlamak mümkündür. Diğerlerinin ise sonraki tarihlerde ve 19. yüzyıla ait kayıtlarda isimlerine tesadüf edilmemiştir. Bu 5 mahallenin muhtemelen diğer mahalleler ile birleşmiş olma ihtimali yüksektir. 1691-92 yılında olmayıp sonraki defterlerde kaydedilen yani yeni oluşmuş olma ihtimali olan mahalle sayısı ise 5'tir. Bu mahalleler yeni kurulmuş olabilecekleri gibi isimleri değişen eski mahalleler olma ihtimalleri de mevcuttur. Bunun yanında önceleri bu mahallelerde gayrimüslimler yaşamıyorken sonradan yerleşmiş de olabilirler. Bunlar *Karakoyun*, *İçkale*, *Sarılı*, *Şeyh Batin*, *Hacı Receb* ve *Babu't-tin* mahalleleridir. Ayrıca bu mahalleler dışında son defterde olup ilk iki defterde olmayan *Saraydar* ve *Sarı Sayık* isimlerinde 2 yeni mahalle daha kaydedilmiştir. Aradan geçen kısa sürelere rağmen mahalle isimleri ve sayılarında yaşanan bu hareketlilik Diyarbakır'ın kentsel dinamizmini açık bir şekilde göstermektedir. Bir yıllık süreçte bile değişimler yaşanmakta, yeni mahalleler kurulmakta ya da eskileri yeni formlara bürünmektedir. Ancak incelediğimiz dönemde kentin sınırlarını kale duvarları belirlediği için değişim yeni yerleşim birimlerinin kurulmasından çok eski mahallelerin bölünmesi veya isim değişmesi ile gerçekleşmektedir. Bazı mahallelerin sonlarına getirilen *sağır* ya da *kebir* kelimeleri ile ikiye bölündükleri görülmektedir. Hızır İlyas-ı Sağır ve Hızır İlyas-i Kebir, Yiğit Ahmed-i Kebir ve Yiğit Ahmed-i Sağır mahalleleri bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Mahalle isimlerinde cami, medrese veya kilise gibi ibadethane adlarının bulunması birçok Anadolu şehrinde yaşanan olağan bir sürecin sonucudur. Zira ibadethaneler buldukları mekanlara isimlerini vererek mekânın yapılanmasında öncü rol oynamaktadırlar. İncelediğimiz dönemde birçok mescit, cami ve medresenin yanı sıra bir de kilisenin mahallelere ismini verdiği görülmektedir. *Cami-i Kebir* mahallesi bugünkü *Ulu Cami* ve çevresini oluştururken, *Suluki* mahallesi de bu isimle anılan mescidin etrafındaki alanı kapsamaktaydı. *Kubbe-i Cedid* mahallesi de yine ismini mescitten alan mahallelere örnek olarak gösterilebilecek yerlendendi. *Küçük Kilise* mahallesi de ismini bu adla anılan kiliseden almaktaydı.

Birçok mahalle önceden o alana yerleşen dini kimlikli, eşraftan ya da zengin şahısların etrafında şekillenmekte ve bu yerleri diğerlerinden ayırt etmek için onların isimleri kullanılmaktaydı. Genelde bu kişiler gittikleri yerlerde mescit ya da cami gibi ibadethaneler de inşa ettirdikleri için etraflarında insanların toplanması da

kolaylaşmaktaydı. *Hacı Abdurrahman, Hacı İzzettin, Yiğit Ahmed, Hacı Seydi* mahallelerini ve bu isimle anılan mescitleri bu duruma örnek olarak göstermek mümkündür. Ayrıca *Köprü Yapan* mahallesinde olduğu üzere muhtemelen köprü inşasıyla meşhur birinin orada yaşaması bu mahallenin o isimle anılmasına sebep olmuştu.

17. yüzyılın sonunda Diyarbekir’de bulunan gayrimüslim nüfus Hristiyan, Yahudi ve Şemsilerden oluşmaktaydı. İncelediğimiz defterlerde *Yahudiyan* mahallesi olarak adlandırılan mahalle dışında Yahudilerin sakin olduğu bilinen başka bir mahalle bulunmamaktaydı. 1692-93 yıllarında 80,⁶⁶ 1694-95 yılında ise 110 nefer⁶⁷ bu mahalleye kaydedilmiştir. 1691-92 yılında okunmayan 4 mahalleden 101 neferli olanın *Yahudiyan* olduğunu düşünmekteyse de bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. 1694-95 yıllarında gayrimüslimlerde yaşanan önemli nispetteki düşüşe rağmen *Yahudiyan* mahallesinde bu sayı artmıştır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu mahallede yaşayan herkesin Yahudi olduğuna dair de kesin bir bilgimiz bulunmamaktadır. Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadığı mahalleler olduğu gibi Yahudilerin de gerek Müslümanlar ile gerekse de Hristiyanlarla birlikte bazı mahalleleri paylaşmış olma ihtimalini gözden kaçırmamak gereklidir. Zira incelenen defterlerde kaydedilen kişilerin dini aidiyetlerine dair tek işaret bazı şahıs isimleridir. Ancak birçok ismin 3 dine mensup olan insanlar tarafından da kullanıldığı düşünüldüğünde bunun yeterli kanıt olmayacağı anlaşılacaktır. Dolayısıyla *Yahudiyan* mahallesinde yaşayan kişileri tümüyle Yahudi geriye kalanları ise topluca Hristiyan olarak kabul etmek doğru bir tespit ortaya çıkarmayacaktır.

İncelediğimiz dönemde Diyarbekir’de bulunan bir diğer farklı gayrimüslim mahallesi *Şemsîyan*’dır. 16. yüzyıldan beridir varlığını sürdüren bu mahallenin,⁶⁸ inceledimiz 3 defterde de bulunduğu, ilk defterde 18,⁶⁹ diğer defterlerde ise 35 kişinin cizye mükellefi olarak kaydedildiği görülmüştür.⁷⁰ Şemsiler de tıpkı Yahudilerde olduğu gibi 1694-95 yılındaki nüfus azalmasından etkilenmemiş görünmektedirler.

17. yüzyılın sonunda gayrimüslim nefer sayısında devamlı artışın yaşandığı mahalleler *Katırpınarı, Çakal, Şeyh Batın ve Hızır İlyas-ı Sağır* mahalleleridir. *Katırpınarı* mahallesinin 1691-92 yılında 9 olan cizye mükellefi sayısı sonraki tarihlerde önce 16’ya sonra da 20’ye çıkmıştır. *Hızır İlyas-ı Sağır* mahallesinin de cizye mükellefi sayısı ise önce 4 iken sonraki yıllarda 10 ve 15 olmuştur. *Çakal* mahallesindeki cizye mükellefi sayısı da ilk defterde 4 kişi iken sonrasında 5 ve 20’ye çıkmıştır. *Şeyh Batın* mahallesi ise 1691-92 yılında cizye ödeyen mahalleler arasında kayıtlı değilken sonraki defterlerde önce 9, sonra 20 nefer sayısına ulaşmıştır. *Köprü Yapan* mahallesi ise sırasıyla 21, 20 ve 24 nefer sayısı ile ikinci defterde küçük bir düşüş yaşansa da sonrasında artışın olduğu mahalleler arasındadır. Bunun yanında her üç defterde de aynı nefer sayısının kayıtlı olduğu mahalleler de vardır. *Mar Butun, Yiğit Ahmed-i Sağır ve İmadiye* mahalleleri nüfus artışı veya azalmasından etkilenmeyen yerleşimlerdir.

1694-95 yılındaki nüfus azalmasında en çok etkilenen mahalleler *Usta, Havace Haçador, Molla Bahaddin ve Şeyh Mattar-i Şark* mahalleleridir. Özellikle Usta Yorgi ve Havace Haçador gibi sadece gayrimüslimlerin yaşadığını bildiğimiz mahallelerde

⁶⁶ BOA, MAD.d. No. 3639, s. 23

⁶⁷ BOA, MAD.d. No. 3640, s. 33

⁶⁸ İlhan, “1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, 58.

⁶⁹ BOA, MAD.d. No. 5921, s. 48.

⁷⁰ BOA, MAD.d. No. 3639, s. 17; No. 3940, s. 17.

daha çok nefer kaybının yaşandığı görülmektedir. Bunlar dışındaki mahallelerin çoğunda ise nefer sayısında bir düşüş yaşanmaktadır.⁷¹

Gayrimüslimlerin Ödedikleri Cizye Miktarları ve Ekonomik Durumları

Osmanlı Devleti'nde cizye miktarları çeşitli tarihlere veya eyalet ve sancaklara göre küçük değişimler gösterse de genelde fermanlar ile belirlenen miktarın dışına çıkılmamaktaydı. Ancak 17. yüzyıl Osmanlı ekonomisine çok sayıda yeni para biriminin girdiği ve paranın değerinde değişmelerin olduğu bir dönem olduğu için çoğu zaman toplanan miktarda artışlar yaşandığı görülmektedir. Özellikle batıdan gelip Osmanlı toprakları üzerinden doğuya doğru giden değerli madenler Osmanlı parasında önemli bir buhranın yaşanmasına sebep olmuştur.⁷² Halil İnalcık'ın Hollanda menşeli esedi (aslanlı) kuruşa göre verdiği rakamlar o dönem için en çok kullanılan miktarlara işaret ettiği için biz de bu miktar üzerinden Diyarbakır'deki cizye miktarını hesaplamayı doğru bulduk.

Tablo 7. 1691'den 1834'e Kadar Cizye Miktarları⁷³

Yıllar	Âlâ	Evsât	Ednâ
1102 (1691)	9	4,5	2,25
1108 (1696)	10	5	2,25
1156 (1743)	11	5,5	2,75
1218 (1804)	12	6	3
1231 (1816)	16	8	4
1239 (1824)	24	12	6
1242 (1827)	36	18	9
1244 (1829)	48	24	12
1249 (1834)	60	30	15

Yukarıdaki rakamlar üzerinden 1691-1695 yılları arasında Diyarbakır şehir merkezinden toplanan cizye miktarını 3 gelir grubuna göre hesaplamak istediğimizde 1692-93 tarihli 3639 numaralı defterde mükelleflerin âlâ, evsât ve ednâ olarak sınıflandırılmadığını görmekteyiz. Dolayısıyla sadece ilk defter ile son defteri hesaplayıp ikisi arasındaki değişimleri belirlemek mümkün görünmektedir. Bir diğer husus ise defterlerde perakende olarak yazılanların da esnaf-ı selaseye göre kaydedilmedikleridir. Bu nedenle perakendeler hesaplama dışında bırakılmış, sadece yerliler üzerinden hesaplama yapılmıştır. Aşağıdaki tablo iki defterde bulunan cizye mükelleflerinin gelirlerine göre adetlerini göstermektedir.

Tabo. 8. 1691-92 ve 1694-95 Tarihlerine Ait Yerli Cizye Mükellefleri⁷⁴

Yıllar	Âlâ	Evsât	Ednâ	Belirtilmemiş	Toplam
1691-92	91	1.062	1.609		2.764
1694-95	184	1.045	665	174	2.050

⁷¹ Mahallelerin yıllara göre cizye mükellefi nefer sayıları için bkz. Ek 1.

⁷² Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti", *Bellekten* 13/51 (1949), 497-564.

⁷³ İnalcık, "Cizye", 47.

⁷⁴ Mahallelerin âlâ, evsât ve ednâ sınıfına göre mükellef sayıları için bkz. Ek 2.

1691-92 yılında Diyarbekir’de cizye veren kişi sayısı 2.764’dır. Bunları sınıflarına göre hesapladığımız zaman 819 esedi kuruş âlâ, 4.779 esedi kuruş evsât ve 3620,25 esedi kuruş ednâ sınıfından cizye ödendiği görülmektedir. 1694-1695 yılında ise yine aynı hesaplama göre 1.656 esedi kuruş âlâ, 4.702,5 esedi kuruş evsât ve 1.496 esedi kuruş ednâ sınıfından cizye ödenmiştir. Ancak bu yıl içerisinde sınıfı belirtilmeyen 174 kişi bulunmaktadır. Bunların ne için belirtilmediği bilinmemekle birlikte muhtemelen ednâ sınıfına dahil olduklarını tahmin etmekteyiz. Bunlar da ednâ yani düşük gelirli olarak hesaplandığında 391,5 esedi kuruş daha cizye toplandığı görülmektedir. Bu veriler Amid Kazası’nın Diyarbekir Eyaleti’ndeki en fazla gayrimüslim nüfusu barındıran şehir olduğunu göstermektedir. Zira bu rakamlara merkeze bağlı köyler dahil edilmemiştir. Bunlar da dahil edildiğinde bu sayı daha da artmaktadır. Eyalet sınırları içerisinde Amid’ten sonra en fazla gayrimüslimi barındıran şehir ise Harput’tur. Ancak onun da mahalle, köy ve mezralar dahil olmak üzere 1691 yılındaki vergi veren gayrimüslim sayısı toplam 168’dır.⁷⁵

Gayrimüslimler maddi durumlarına göre cizye ödediklerinden bu kişileri gelirlerine göre sınıflandırmamız mümkündür. Zira âlâ sınıfında vergi mükellefi olanların zengin, evsatların orta halli ve ednâların ise düşük gelirli kimseler olduğunu söylemek mümkündür. Ancak ednâ tasnifindekilere yoksul ya da fakir demekten özellikle kaçındığımızı belirtmemiz gerekiyor. Zira giriş kısmında da belirttiğimiz üzere bir kişinin cizye vergisi mükellefi olması için belli şartlar gerekliydi. Bu şartlar içerisinde yıllık en az 300 akçe gelire sahip olması alt sınırdı. Bu rakamın altında gelire sahip gayrimüslimler cizye ödememekteydiler. Belirlenen bu miktarın o dönem devlet tarafından gayrimüslimler için belirlenmiş yoksulluk sınırı olduğunu söylemek de mümkündür. Yani bu gelirin altındaki fakirler vergiden muaf sayılmışlardır.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere 1691 yılında 2.764 yerli gayrimüslimin 91’i zengin sınıfa mensuptur. Bu sayının genele oranı yüzde 3,3’tür. Ancak 1695 yılında cizye ödeyenlerin sayısı azalmasına rağmen âlâ sınıfında vergi verenler yüzde 101’lik bir artış ile 184’e yükselmiştir. Yani zengin sayısında ciddi bir artış söz konusudur.⁷⁶ Orta hallilerin sayısında ise her iki defterde de birbirine yakın rakamlar görülmektedir. 1691-92 yıllarında orta halli 1.062 kişinin genele oranı yüzde 38,4’tür. Bu tarihten yaklaşık 3 yıl sonra da 1.045 kişi olan orta hallilerde ciddi bir azalma ya da artış görülmemektedir. Ancak gelir grupları arasında en büyük düşüş 1694-95 yılında ednâ sayısında yaşanmıştır. 1691-92 yılında 1.609 olan düşük gelirli kişi sayısı genelinde yüzde 58,2’sini oluşturarak belirtilen tarihteki en büyük gelir grubunu oluşturmuştur. 1694-95 yıllarında ise 665 kişiye düşerek yüzde 58 oranında azalma yaşanmıştır. Bu defterde hangi sınıfta vergi ödediği belirtilmeyen 174 kişinin ednâ sayıları bile ortaya çıkan 839 rakamı ilk defterdeki 1.609 sayısının çok altında bulunmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında yeni bir sayımın yapıldığı ve kişilerin hangi sınıftan vergi ödeyeceklerinin yeniden düzenlendiği hususu ilk akla gelen ihtimaldir. Ancak bu durumda daha önce ednâ sınıfından vergi ödeyen gayrimüslimlerin bu kez evsât ya da âlâ kategorisinden ödemeleri gerekirdi. Âlâ sınıfında 93 kişilik bir artış olmuşsa da orta halli sınıfta az da olsa düşüş söz konusudur. Oysa azalan ednâ sayısı 944 kişidir. Ayrıca ednâ olarak vergi ödeyen bu kadar çok kişinin birden âlâ sınıfına yükselmesi de zor görünmektedir. Dolayısıyla aradaki bu fark gelir grupları arasındaki yükselme ya da

⁷⁵ Danik, “H.1102-1103 (M.1691-1692) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, 27.

⁷⁶ 1694-95 yıllarında sınıfı belirtilmeyen kişi sayısının fazlalığı nedeniyle bu yıldaki grupların yüzdesinin alınmasından kaçınılmıştır. Bunun yerine önceki yıllara göre artış ve azalma miktarları kıyaslanmıştır. Ayrıca Diyarbekir’de zengin sınıfa dair daha fazla bilgi için bkz. Veysel Gürhan-Nazife Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, (Ankara: Phoenix, 2018).

azalma ile ilgili olmayıp yok olan mükellef sayısına işaret etmektedir. Bu kişilerden bir kısmının artık vergi mükellefi olamayacak kadar fakirleşmiş olduğu ihtimali olabilir. Ancak bu sayıda kişinin ekonomik durumunda farklılığa yola açacak etkenlerin diğer grupları da etkilemesi gerekirdi. Başka bir deyişle diğer gruplarda da düşüşlerin yaşanması gerekirdi. Böyle bir değişim söz konusu olmadığı gibi zengin sayısında artış gözlenmektedir. Netice olarak nüfus kısmında tartışılan 1694-95 yıllarındaki mükellef sayısındaki azalmaya sebep olan her neyse düşük gelirli Hristiyanlar üzerinde etkili olduğu açıkça görülmektedir.

SONUÇ

17. yüzyılın sonuna dair incelediğimiz 3 cizye defterinde Diyarbakir şehrinde yerli ve perakende olmak üzere iki gayrimüslim grubun var olduğu görülmektedir. Bu gruplardan Diyarbakirli olan ya da şehirde kalıcı ikameti bulunan kişiler kentteki gayrimüslim nüfus içerisinde yüzde 58 ile 66,3 arasında bir oranla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Perakendeler ise yüzde 33,7 ile 41,5 arasında bir oranla şehir nüfusu içerisinde bulunmaktadır. İncelemelerimiz sonucunda perakende olarak isimlendirilen bu şahısların bir iş ile meşgul olmak ya da ticaret yapmak gayesiyle Diyarbakir'e gelen ve geçici olarak defterlere kaydedilen kişiler oldukları kanaatine varılmıştır. Ancak çalışmak ya da ticaret ile meşgul olmak adına şehre gelen bu kesimin gayrimüslim nüfus içerisindeki oranı dikkat çekici bulunmuştur. Bu oranda bir insan grubunun ekonomik gerekçeler ile şehirde bulunması kentin iktisadi dinamiklerini göstermesi açısından önemli bir veri olarak kabul edilmiştir. Buna göre Diyarbakir şehri 17. yüzyılın sonunda çevresindeki birçok kente göre ekonomik cazibesi olan ve iktisadi temelli göç alan bir kent görünümündedir. Zira bahsedilen oranlar sadece gayrimüslimler için geçerli rakamlardır. Bununla birlikte aynı gayeler ile şehre gelen Müslümanların da varlığı düşünüldüğünde şehrin ekonomik canlılığının ne düzeyde olduğu ile ilgili bir kanı uyanabilmektedir.

Bu çalışma neticesinde cizye vergisinin ödenmesi ve toplanması ile ilgili 1691 yılında yapılan reformların defterdeki vergi mükellefi sayısında inişli çıkışlı bir dalgalanmaya sebep olduğu görülmüştür. Sebebi tam olarak belirlenemese de gayrimüslim nefer sayısında önce yükseliş sonrasında ise büyük bir düşüş yaşandığı görülmüştür. Üstelik bahsi geçen düşüşün daha çok düşük gelirli grupta olduğu anlaşılmıştır. Defterlere yansıyan bu değişimlerin kısa süre içerisinde gerçekleşmiş olması, etkileri uzun süreye yayılan vakalardan çok ani gerçekleşen olayların ya da çıkarılan kanunlar ile yeni uygulanmaya başlayan kriterlerin neticesi olduğu kanaatini uyandırmıştır.

17. yüzyılın sonunda gayrimüslimlerin 100 kadar mahallede var oldukları ve çoğunluğunda Müslümanlar ile aynı mekânı paylaştıkları anlaşılmıştır. Dolayısıyla şehirde dini etkenlere bağlı olarak mekânsal ayrışmanın keskin bir şekilde yaşanmadığı kanaatine varılmıştır. Zira tahrir defterlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda öncesinde böyle bir ayrışmanın olduğu, hatta Yahudiyan ve Şemsiyan gibi mahallelerin oluştuğu, incelediğimiz dönemde de bunların varlıklarını sürdürdüğü görülmüştür. Ancak önceki yıllara göre gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle sayısındaki artış bu tür bir ayrışmanın zamanla azaldığını göstermektedir.

Cizye vergisinin âlâ, evsât ve ednâ olmak üzere 3 gelir grubuna göre tahsil ediliyor olması bu dönemdeki mükelleflerinden gelir durumunu tespit etmemize imkân sunmuştur. İncelediğimiz dönemde zengin grubun azınlıkta olduğu görülürken düşük gelirli grubun fazlalığı dikkat çekmiştir. Ayrıca şehirde hatırı sayılır bir orta gelirli kitlenin varlığı da tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Osmanlı Arşivi (BOA). *Kamil Kepeci Defterler (KK.d.)*. No. 3509
- Osmanlı Arşivi (BOA). *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*. No. 3409.
- Osmanlı Arşivi (BOA). *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*. No. 3639.
- Osmanlı Arşivi (BOA). *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*. No. 3640.
- Osmanlı Arşivi (BOA). *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*. No. 5921.
- Osmanlı Arşivi (BOA). *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)*. No. 7410.
- Osmanlı Arşivi (BOA). *Meşihat, Şer'iyeye Sicilleri Defterleri (MŞH.ŞSC.d.)*. 3715 (Diyarbakir Şer'iyeye Sicili 316)
- Osmanlı Arşivi (BOA). *Meşihat, Şer'iyeye Sicilleri Defterleri (MŞH.ŞSC.d.)*. 3754 (Diyarbakir Şer'iyeye Sicili 360)

Araştırma Eserler

- Akdağ, Mustafa. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti". *Belleten* 13/51 (1949), 497-564.
- Aktepe, Münir. "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avâriz Defteri". *Tarih Enstitüsü Dergisi* 3 (1957), 109-139
- Barkan, Ömer Lütfi. "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatlarına Ait Muhasebe Bilançoları". *Belgeler* 1/1 (1964).
- Becker, Carl H. "Cizye". *İslam Ansiklopedisi*. 3/199-201. Eskişehir: MEB Yayınları.
- Bostan, M. Hanefi. "XVII. Yüzyıl Avâriz ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı". *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*. II/413-429. Ankara: 2005.
- Çağatay, Neşet. "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5/5 (1947), 483-511.
- Çoruh, Haydar. "Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler". *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5 (2020), 74-124.
- Danık, Seda. "H. 1102-1103 (M. 1691-1692) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili". *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* 4/1, 23-54.
- Demir, Alparslan. "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi". *Bilig* 50 (2009), 15-30.
- Eken, Galip. "19. Yüzyılda Kangal Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısına Dair". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 23 (2008), 263-299.
- Emecen, Feridun M. "Kayacık Kazası'nın Avâriz Defteri". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (1982), 159-170.
- Ercan, Yavuz. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar". *Belleten* LV/213 (1991), 371-391.

Erkal, Mehmet. “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Erpolat, Mehmet Salih. “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)* 4 (2004), 189-204

Erpolat, Mehmet Salih. *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Erpolat, Salih. “Osmanlı Arşiv Belgelerinden Türkmen Alevî Varlığını Tespit Etmenin Zorlukları ve İmkânları Diyarbakır Vilayeti Örneği, XVI. Yüzyıl”. *Alevilik Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 1/13 (2016), 111-130

Fayda, Mustafa. “Zimmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Gökçe, Turan. “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından ‘Mufassal-İcmal’ Avârız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümölcine Kazâsı Örnekleri”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XX/1 (2005), 71-134.

Göyünç, Nejat. “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9/464-469. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Gürhan Veysel-Gürhan Nazife. *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf, Diyarbakırlı Zenginler (1750-1800)*, (Ankara: Phoenix, 2018)

İlhan, Mehdi. *Amid (Diyarbakır)*. Ankara: TTK Basımevi, 2000.

İlhan, Mehdi. “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”. *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 16/27 (1994), 45-113.

İnalçık Halil. “Cizye (Osmanlılarda Cizye). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/45-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İnbaşı, Mehmet. “Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avârız Defterine Göre)”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2007), 89-117.

Jennings, Ronald C. *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and The Mediterranean World, 1571-1640*. New York: Nyu Press, 1993

Karakulak, Merve. *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'nde Kentler*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kenanoğlu, M. Macit. “Zimmî (Osmanlılarda)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kısa, Yavuz. “H.1102 (M.1690- 1691) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi* III/2 (2016), 1-29.

Kiel, Machiel. “Remarks on The Administration of The Poll Tax (Cizye) in The Ottoman Balkans and The Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research”. *Etudes Balkaniques* 4 (1990), 70-104.

Koçak, Zülfiye. “1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları”. *OTAM* 41 (2017), 191-218.

Koçak, Zülfiye. "H.1102 (M.1690-1691) Tarihli Diyarbekir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37/63 (2018), 219-266.

Masters, Bruce. "Aleppo: The Ottoman Empire's Caravan City". *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*. Ed. Halil Edhem Eldem, et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 37.

Nedkoff, Boris C. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye (Baş Vergisi)". *Belleten* 8/32 (1944), 599-652.

Özcoşar, İbrahim & Güneş, Hüseyin Haşimi. "Osmanlı Devleti'nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağı'nın Cizye Defteri (Cizye Defter Numarası: 375)". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 5/15 (2006), 159-179.

Özel, Oktay. "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avâız ve Cizye Defterleri". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık, Şevket Pamuk. 33-50. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

Özel, Oktay. "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defteri", *XII. Türk Tarihi Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler III*, 735-743. Ankara: 1999.

Öztürk, Mustafa. "1616 Tarihli Halep Avâız-Hane Defteri". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8/8 (1997).

Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Vergilerin Hayat Standartlarıyla Mukayesesi", *İkinci İktisat Tarihi Kongresi-2, 24-25 Haziran 2010*, Ed. Mustafa Öztürk, Ahmet Aksın, 585-596, Elâzığ: 2013.

Öztürk, Temel. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avâız ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 5/5 (2009), 93-112.

Donald, Quataert. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Sahillioğlu, Halil. "Avâız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4/108-109, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Şemsettin Sami. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: H.1317,

Tatarova, Maria. "Was There a Demographic Crisis in The Ottoman Empire in The Seveenteenth Century". *Etudes Balkaniques* 2 (1988), 55-63.

Ursinus, Michael. "Avâız Hânesi" und "Tevzi'hânesi" in Der Lokalverwaltung Des Kaza Manastır (Bitola) im 17. Jh.". *Prilozi za orijentalnu filologiju* 30 (1980), 481-492.

Ünal, Mehmet Ali. "1056/1646 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput". *Belleten* LI/199 (1987), 119-129.

Varlık, Nükhet. "Osmanlılarda Veba Salgını", *Toplumsal Tarih*, 216 (2018), 30-36.

Yaman, Ahmet. "Zimmî (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/434-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yılmazçelik, İbrahim. "Amid Sancağı (1567 Tarihli Tahrir Defterine Göre)", *Osmanlı Araştırmaları* 16 (1996), 121-162

Yılmazçelik, İbrahim. XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840). Ankara: TTK Basımevi, 1995.

Yörük, Doğan. “1843 Tarihli Cizye Defteri’ne Göre Aksaray Kazası’ndaki Gayrimüslimler”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 170 (2007), 143- 160.

Yörük, Doğan. “H.1259/ M.1843 Tarihli Cizye Defterlerine Göre Kayseri’de Rum ve Ermeniler”. *Turkish Studies* 8/11 (Fall 2013), 439-466.

Yörük, Doğan. “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Gayrimüslimlerin Nüfusu”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (2007), 61-74.

Yurdaydın, Hüseyin G. “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (1986), 97-110.

EKLER

Ek 1. 17. Yüzyılın Sonunda Diyarbekir Mahalleleri ve Cizye Mükellefi Sayıları

Mahalleler	1691-92	1692-93	1694-95
Kavvas Mahallesi		50	42
Arbedaş	37	20	12
Yiğid Ahmed-i Kebir	42	40	35
Milhiyan	21	55	25
Kara Koyun		15	10
Mar Butun	40	40	40
Hacı Bahaü'ddin	13	20	20
Kalenderhane	2		5
Aziz Efendi	25	30	30
Kastal	26	20	20
Kubbe-i Cedid	8	15	10
Tabanoğlu	7		4
Sinan Kethüda	18	25	15
Katır Pınarı	9	16	20
Şeref Çavuş	20	25	15
Çöpiyan	18	10	14
Abdal	20	20	15
Hasır-i Sağır	4	10	15
Cihan Beg	14		20
Hacı Seydi	12	15	10
Tekli (Tegilli) Ali Çavuş	5	7	15
Kubad Beg	13	30	15
Sallı Sulak	17	20	10
İçkale		6	11
İbrahim Beg	2	10	10
Çakal	4	5	20
Hacı İzzeddin	36	30	24
Çardaklı (Çaruklu)	29	20	15
Küçük Kilise	82	74	60
Hacı Büzürük-i Kebir	20	20	15
Mehmed Paşa-i Şark	40	45	35
Mehmed Paşa-i Garp	25	35	25
Kırklar	1	1	10
Attar İskender	25	35	15
İnayet Ağa	25	30	30
Ahmed Çavuş	8	15	15
Şeyh Said	2	2	5

Fatih (Fethi) Çelebi	24	25	15
Köprü Yapan	21	20	24
Külhani Melik	16	13	10
Sarılu		11	16
Suluki	10	11	15
Siyaveş Ağa	19	35	20
Şeyh Mattar-1 Garb	30	25	30
Gülmez-i Kebir	43	40	20
Hacı Osman		40	30
Şemsiyan	18	35	35
Saraydar?			10
Karagöz	29	30	28
Hacı Büzürük Sağır	20	20	15
Meryem-i Kebir	23	40	15
Meryem-i Sağır	33	40	20
Yiğid Ahmed-i Sağır	20	20	20
Çerik/Çirik	25	25	15
Hoca İskender	54	70	50
Molla Bahaddin	94	74	45
Petekçiyan	52	55	35
Derviş Hüseyin	14	7	10
Usta Yorgi	67	75	28
Mar Habib	28	21	20
Hevace Haçdor	118	120	80
Hancı (Hane-i) Cemal	5	10	5
Kubbe-i Siyah (Sinan)	55	50	30
Hoca Ahmed-i Zimmî	45	35	15
Hoca Ahmed-i Müslüman	28	35	23
Behram Paşa	29	25	15
Şeyh Mattar-1 Şark	84	75	45
Hızır İlyas Sağır	25	30	35
Hane-i Harir	5	10	5
Şeyh Batin		9	20
Hasır-1 Kebir	54	50	40
İskender Paşa	38	30	15
Hacı Abdurrahman	11	9	5
Havace Maksud	75	85	74
Hızır İlyas Kebir	93	75	65
Rızvan Ağa	15		15
Hacı Fazlı	10		5
Rumiyan	86	80	75
Debbağ	9		10

17. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbekir (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler (1691-1695)

Çaruği	45	45	25
İmadiye	20	20	20
Cami-i Kebir	25	25	14
Karib-i Kastal	17	15	10
Çukur	28	14	20
Ali Ağa	5	10	5
Sarı Sayık			9
Muallak	10	11	10
İshak Efendi	7	10	10
Ayblar	2		6
Yahudiyân		80	111
İbn-i Müderrris	6	15	
İbn-i Sino	18	20	
Çerkesoğlu	6	15	
Rabia	14	10	
Siirdli	15	15	
Veli Ağa	2	6	
Hacı Süleyman	20	16	
Hacı Receb	9	7	
Ali Raşid	7	3	
Ali Kethüda	4	2	
Sarraf Mehmed	6	7	
Saray-ı İskender	13	15	
Cihan Beg Tabanoğlu		25	
Rızvan Ağa Hacı Fazlı		15	
Kalenderhane Tabakhane		15	
Babu't tin		55	
Kalu Sağır	12		
Cıbarlı	7		
Mola Alimha?	1		
Bavu taver	5		
Kalsu	7		
Perakende Mehmed Paşa	107	95	

Ek 2. 1691-92 Tarihinde Esnaf-ı Selaseye Göre Cizye Miktarları

Mahalleler	Âlâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Hancı Cemal			5	5
Ali Ağa		3	2	5
Rabia		8	6	14
Molla Bahaddin	1	34	59	94
Hacı İzzeddin	1	21	14	36
Mar Butun	3	19	18	40
Hacı Seydi		5	7	12
Havace Haçdor	6	52	60	118
Attar İskender	1	11	13	25
İnayet Ağa		13	12	25
Sinan Kethüda		6	12	18
Mehmed Paşa-i Şark		23	17	40
Şeyh Mattar-i Şark	7	41	36	84
Küçük Kilise	6	31	45	82
Hoca İskender		25	29	54
Hacı Abdurrahman		8	3	11
Hızır İlyas-ı Kebir	5	49	39	93
Arbedaş	1	10	26	37
Perakende Mehmet Paşa	3	44	60	107
Çaruği	2	8	35	45
Ğurb-u Kastal		5	12	17
Rumiyan		33	53	86
Çirik	3	12	10	25
Hoca Maksud	9	39	25	73
İmadiye		9	11	20
Hoca Ahmed-i Zimmî		15	30	45
Kubbe-i Siyah		27	28	55
Şeyh Mattar-i Garb	1	13	16	30
Gülmez-i Kebir		23	20	43
Rızvan Ağa		6	9	15
Mehmed Paşa-i Garb	3	13	9	25
Meryem-i Sağır	1	13	19	33
Kubbe-i Cedid	1	4	3	8
Aziz Efendi		9	16	25
Siirdli		4	11	15
Cihanşah Beg		4	10	14
Abdal	1	9	10	20
Hoca Ahmed-i Müslüman		5	23	28
Hacı Büzürük-i Sağır		9	11	20

17. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbekir (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler (1691-1695)

Hasır-ı Kebir	5	15	34	54
Ustad Yorgi	2	25	40	67
Mar Habib	1	10	17	28
Hacı Bahaddin		6	7	13
Çukur		5	23	28
Kastal		14	12	26
Fethi Çelebi	1	8	15	24
Hızır İlyas-ı Sağır		18	7	25
Petekçiyen		14	38	52
Köprü Yapan	1	13	7	21
Yiğit Ahmed-i Sağır		8	12	20
Çardaklı		10	19	29
Hacı Büzürük-i Kebir		10	10	20
Sallı Sulak		4	13	17
Milhiyan		6	15	21
İbn-i Sino		5	13	18
Saray-ı İskender		2	11	13
Ali Kethüda		1	3	4
Külhan Melik Ahmed	1	3	12	16
Şeref Çavuş	1	9	10	20
Ahmed Çavuş		5	3	8
Cami-i Kebir		11	14	25
Ali Raşid		4	3	7
Siyaveş Ağa		5	14	19
Hacı ?		5	4	9
Yiğit Ahmed-i Kebir	2	15	25	42
Derviş Hüseyin	14			14
Katır Pınarı		3	6	9
Hacı Süleyman		9	11	20
Tabanoğlu		2	5	7
Karagöz		10	19	29
Suluki		5	5	10
Meryem-i Kebir	1	7	15	23
İshak Efendi		1	6	7
Çerkesoğlu			6	6
Hasır-ı Sağır		2	2	4
Sarraı Mehmed	1	1	4	6
Kubad Beg		4	9	13
Hane-i Harir		1	4	5
Tekli (Tegilli) Ali Çavuş		3	2	5
İskender Paşa	1	4	33	38
Çöpyan		2	16	18

Muallak			10	10
Kalu sağır?		3	9	12
Hacı Fazlı		6	4	10
Behram Paşa		1	28	29
Çakal			4	4
Cıbarlı			7	7
Tabahane		4	5	9
Kalsu			7	7
Kalenderhane			2	2
Şeyh Said		1	1	2
Veli Ağa		2		2
Ayblar			2	2
Bervi taber			5	5
Mola Alimha?			1	1
Kırklar			1	1
İbrahim Beg			2	2
Şemsiyan		4	14	18

EK 3. 1694-95 Tarihinde Esnaf-ı Selaseye Göre Cizye Miktarları

Mahalleler	Âlâ	Evsât	Ednâ	Belirtilmemiş	Toplam
Kavvas Mahallesi	2	23	17		42
Arbedaş	1	7	4		12
Yiğid Ahmed-i Kebir	4	19	12		35
Milhiyan	2	12	11		25
Kara Koyun	1	3	6		10
Mar Butun	2	29	9		40
Hacı Bahaü'ddin	2	12	6		20
Kalenderhane		3	2		5
Aziz Efendi	2	16	12		30
Kastal	1	9	10		20
Kubbe-i Cedid	1	8	1		10
Tabanoğlu		3	1		4
Sinan Kethüda	1	7	7		15
Katır Pınarı	1	12	7		20
Şeref Çavuş	2	6	7		15
Çöpiyan	1	6	7		14
Abdal	1	11	3		15
Hasır-i Sağır	1	5	9		15
Cihan Beg	1	11	8		20
Hacı Seydi	1	6	3		10
Tekli Ali Çavuş	1	6	8		15
Kubad Beg	1	9	5		15
Sallı Sulak	1	4	3	2	10
İçkale	1	5	3	2	11
İbrahim Beg	1	3	3	3	10
Çakal	1	9	6	4	20
Hacı İzzeddin	2	14	6	2	24
Çardaklı	2	9	4		15
Küçük Kilise	7	33	19	1	60
Hacı Büzürük-i Kebir	1	6	5	3	15
Mehmed Paşa-i Şark	2	27	5	1	35
Mehmed Paşa-i Garp	4	8	9	4	25
Kırklar	2	5	2	1	10
Attar İskender	1	6	5	3	15
İnayet Ağa	3	17	7	3	30
Ahmed Çavuş	1	7	3	4	15

Şeyh Said		3	2		5
Fethi Çelebi	1	6	5	3	15
Köprü Yapan	2	13	7	2	24
Külhani Melik	1	5	4		10
Sarılu	1	9	5	1	16
Suluki	1	7	3	4	15
Siyaveş Ağa	1	11	5	3	20
Şeyh Mattar-ı Garb	3	16	7	4	30
Gülmez-i Kebir	1	10	7	2	20
Hacı Osman	2	13	10	5	30
Şemsiyan	3	19	10	3	35
Saraydar?	1	5	2	2	10
Karagöz		17	5	6	28
Hacı Büzürük Sağır	1	6	5	3	15
Meryem-i Kebir	2	8	3	2	15
Meryem-i Sağır	2	10	6	2	20
Yiğid Ahmed-i Sağır	1	7	8	4	20
Çerik/Çirik	3	8	6	6	15
Hoca İskender	5	27	13	5	50
Molla Bahaddin	5	21	14	5	45
Petekçiyan	2	23	8	2	35
Derviş Hüseyin	1	4	5		10
Usta Yorgi	5	2	20	1	28
Mar Habib	2	8	3	7	20
Havace Haçador	9	43	26	2	80
Hane-i Cemal		4	1		5
Kubbe-i Siyah	3	18	7	2	30
Hoca Ahmed-i Zimmî	1	7	5	2	15
Hoca Ahmed-i Müslüman	3	7	12	1	23
Behram Paşa	1	6	4	4	15
Şeyh Mattar-ı Şark	5	24	14	2	45
Hızır İlyas Sağır	4	19	11	1	35
Hane-i Harir		3	1	1	5
Şeyh Batin	1	8	7	4	20
Hasır-ı Kebir	7	19	10	4	40
İskender Paşa	1	7	4	3	15
Hacı Abdurrahman		3	2		5
Havace Maksud	9	46	14	5	74
Hızır İlyas Kebir	6	32	25	2	65
Rızvan Ağa	1	5	6	3	15

17. Yüzyılın Sonunda Cizye Defterlerine Göre Diyarbekir (Amid) Şehrinde Gayrimüslimler (1691-1695)

Hacı Fazlı		3	2		5
Rumiyan	9	42	20	4	75
Debbağ		2	4	4	10
Çaruği	4	19	6	6	25
İmadiye	2	8	8	2	20
Cami-i Kebir	2	4	5	3	14
Karib-i Kastal		5	3	2	10
Çukur	1	9	6	4	20
Ali Ağa		3	1	1	5
Sarı Sayık	1	5	3		9
Muallak		4	4	2	10
İshak Efendi		3	4	3	10
Ayblar		3	1	2	6
Yahudiyân	10	50	51		111